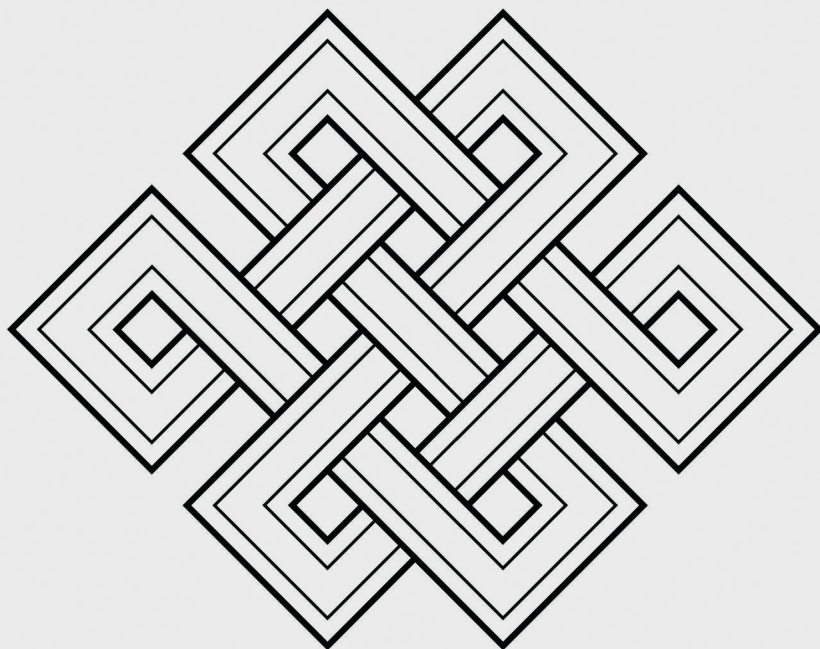

Л.С. Кара-оол

ТЫВА ДЫЛ. ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Кызыл
2019

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ЭРТЕМ БОЛГАШ ДЭЭДИ ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ
ТЫВАНЫҢ КУРУНЕ УНИВЕРСИТЕДИ
ДЫЛ ЭРТЕМИ БОЛГАШ ЛОГОПЕДИЯНЫҢ ТЕОРИЯ БАЗА МЕТОДИКА КАФЕДРАЗЫ

Л.С. Кара-оол

ТЫВА ДЫЛ. ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Кызыл
2019

УДК 42/ 49 – 56
ББК Ш 163.44 – 22
К21

Тываның күрүне университетинин
эртем-методиктиг чөвүлелинин шиитпири ёзугаар парлаан

Кара-оол Л.С.

К21 Тыва дыл. Лексикология: өөрөдилге-методиктиг ном. – Кызыл: ТывКУ-нун ном үндүрер чери, 2019. – 123 ар.

Ук өөрөдилге-методиктиг номну «Тыва дыл» деп эртемни өөрөнип турар 44.03.05 «Педагогиктиг өөрөдилге» деп угланышкынныг, «Эге өөрөдилге», «Төрээн дыл, литература» база «Даштыкы дыл (англи дыл)» деп профильдиг студентилерниң тыва дылдың лексикалогиязынга билиин улам ханыладып, программада салдыг сорулгаларны чедишскиниг шиитпирлээринге дуза чедирери-биле тургускан.

Кара-оол Л.С.

К21 Тувинский язык. Лексикология: учебно-методическое пособие. – Кызыл: Изд-во ТувГУ, 2019. – 123 с.

Учебно-методическое пособие предназначено для студентов, обучающихся по направлению 44.03.05 «Педагогическое образование», профили «Начальное образование», «Родной язык, литература» и «Иностранный язык (английский язык)», содержит теоретический и практический материалы в виде тренировочных упражнений.

Рецензенты: Н.Ч. Дамба, к.п.н., доцент кафедры педагогики ТувГУ; У.А. Стал-оол, Почетный работник образования РФ, учитель родного языка и литературы МБОУ гимназии № 9 г. Кызыла

© Кара-оол Л.С., 2019
© ТувГУ, 2019

Допчузу

§ 1. Лексикология. Лексика дугайында ниити билиг. Лексема. Сема	
§ 2. Сөстүң лексиктиг утказы. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр.....	
§ 3. Чоок уткалыг сөстөр. Удурланышкак уткалыг сөстөр. Омонимнер.....	
§ 4. Тыва лексиканың ажыглалының аайы-биле бөлүктөри.....	
§ 5. Тыва лексиканың тывылган угунуң аайы-биле бөлүктөри.....	
§ 6. Тыва лексиканың стиль аайы-биле бөлүктөри	
§ 7. Табу болгаш эвфемизмнер.....	
§ 8. Ономасиология. Ономастика.....	
§ 9. Фразеология	
§ 10. Лексикография.....	
Литература	
Капсырылга.....	

§ 1. ЛЕКСИКОЛОГИЯ. ЛЕКСИКА ДУГАЙЫНДА НИИТИ БИЛИГ. ЛЕКСЕМА. СЕМА

Лексикология (*гр. lexikos* – словарьлыг *logos* – *өөредиг*) – дылдың словарь составын өөренир дыл эртемнің адыры.

Дыл эртеминде лексикология шинчилээр сорулгаларының аайы-биле ийи угланыышкынныг:

Төөгүлүг лексикология дылдың словарь составын ооң хөгжүп келгени-биле (диахроннуг) шинчилеп өөренир.

Шинчилеп бижиир лексикология сөстүн утказын, ооң стилистиктиг характеристиказын, словарь составын амгы байдалы-биле (синхроннуг) шинчилеп өөренир.

Лексикологияның иштики кол адырлары:

Семасиология (*гр. semasio* – демдеглээри *logos* – *өөредиг*) – сөстүн утказын, дылдың демдектериниң семантиктиг бүдүжүн морфемадан домакка чедир шинчилээр адыры.

Фразеология (*гр. phrasis* – илередиг *logos* – *өөредиг*) – турум сөс каттыжыышкыннарын өөренир дыл эртемнің адыры.

Этимология (*гр. etymologia: etymon* – алыс шын, сөстүн кол утказы *logos* – *өөредиг*) – сөстүн азы ооң морфемазының тывылган угун база төөгүзүн өөренир дыл эртемнің адыры.

Ономасиология (*гр. onomastikos* – атка хамаарылгалыг *logos* – *өөредиг*) – хуу ат бээриниң аргаларын өөренир лексикологияның адыры.

Ономастика (*гр. onomastikos* – атка хамаарылгалыг) – лексикологияның хуу аттар шинчилээр адыры.

Лексикография (*гр. lexikon* – *словарь graphō* – *бижип тур мен*). 1. Словарь тургузарының эртемниг методика болгаш уран аргазы.

2. Кандыг-бир дылдың сөстөрүн чыггаш, оларны системажыдып тургускаш, словарь хевирлиг үндүрери.

3. Ниити болгаш тускай словарьларның каттыжыышкыны.

Лексика (*гр. lexikos* – аас-биле берген, словарьлыг)¹ – 1. Дылдың словарь составы.

¹ Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Астрель-АСТ, 2001. – С. 181.

2. Сөстөрнийң ажыглалының айы-биле каттыжыышкыны. *Аас чугааның лексиказы. Бижимел чугаа лексиказы. Ниити-публицистиктиг лексика. Эртем лексиказы. Ниити ажыглалдың лексиказы. Профессионалдыг лексика. Эргижирээн лексика. Диалект лексика. Иденкейлиг лексика. Иденкей чок лексика.*

3. Сөстөрнийң тывылган угунуң айы-биле каттыжыышкыны. *Чиңгине тыва лексика. Ниити түрк лексика. Үлегерлээн лексика. Интернационал лексика.*

4. Дылдың словарь составында бир стилистиктиг каъды. *Ниити (нейтралдыг) лексика. Экспрессивтиг лексика. Бедик стиль лексиказы. Кара чугаа лексиказы. Шүлүк чогаалының лексиказы.*

5. Аңгы чечен чогаал дылының словарь составы, кандыг-бир чогаал угланыышкынының ылгавырлыг сөс каттыжыышкыны. *Романтикалыг лексика. Кенин-Лопсанның лексиказы. «Араттың сөзүнүң» лексиказы.*

Семасиологияда сөстү лексема биле семаның тудуш харылзаалы деп көөр.

Лексема (*гр. lexis* – сөс, илередиг) – чаңгыс сөстүң бүгү уткалары болгаш хевирлериниң каттышканын көргүскен дылдың словарь составының туугай хемчээли; дылдың структурлуг элементизи бооп чоруур сөс.² Лексема кезээде тускай сөс болур. Дузалал сөстөр лексема болбас. Ынчангаш лексема дээрге өске сөстен ылгалып чоруур тускай лексиктиг уткалыг сөс.

Сема. Кандыг-даа сөстүң утказы семалардан азы, өскээр чугаалаарга, иштики уткалардан тургустунар.

Чижээ, *ие* деп сөстүң утказы дараазында семадардан тургустунган: *кижи + кыс + улуг + төлдүг*, а *эмчи* – *кижи + эр-даа, кыс-даа + тускай мергежилдиг + аарыг кижиге дуза чедирер кижиге*.

Мергежилге 1. Дараазында тодарадылгаларга тааржыр терминнерни киир бижинер.

² Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Астрель-АСТ, 2001. – С. 180.

Дылдың бүгү сөзүн, ооң словарьлык составын ... дээр.

Тодаргай чаңгыс сөстүн чүнү адап, илередип турарын (лексиктиг утказын) лексикологияның бир адыры ... өөренир.

Дыл эртеминиң быжыг сөс каттыжышкыннарының дугайын өөренир бир адырын ... дээр.

Тыва дылда ажыглаттынып турар хуу аттарны – топонимнер, ойконимнер, гидронимнер, оронимнер, дримонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер, космонимнер дээш оон-даа өске хуу аттарны – оларның баштайгы утказын база кайы дылдан тывылганын ... шиитпирлээр.

Адаары болгаш бижири дөмей, ынчалза-даа утказы дөмейлешпес сөстөрни ... дээр.

Утказы чоок азы дөмей, ынчалза-даа онзагай аянныг сөстөрни ... дээр.

Бот-боттарынга дүүшпес билиглерни илередир удурланышкак уткалыг сөстөрни ... дээр.

Словарлар тургузарының эртем методиказы болгаш уран аргазын ... дээр.

Киир бижиир сөстөр: лексикология, фразеология, лексика, антонимнер, лексика, ономастика, лексикография, семасиология, синонимнер, омонимнер.

Мергежилге 2. Дараазында сөстөрниң аразындан лексемаларны тыпкаш, оларны чүге лексема деп санап турарыңарны бадыткаңар.

Чурт, сыын, база, ак, бөгүн, ышкаш, күс, ава, чүгле, хураган, хадың, азы, көр, болгаш, бижи, безин, чылыг, сен, ынчангаш, чайын, ийи, уваа, эвес.

Мергежилге 3. Дараазында сөстөрниң семаларын тодарадыңар.

Аңчы, кара, диин, бажың, чуру, кыжын, бир.

Айтырыглар:

1. Лексика деп чүл? Лексикологияга чүнү өөренип турар болгаш кандыг сорулгаларлык болурул?

2. Сөстүң лексиктиг утказын лексикологияның кайы адырынга өөренирил?
3. Лексема база сема деп чүл?
4. Ономастикага дылдың кандыг айтырыгларын өөренирил?
5. Синонимия, антонимия база омонимия деп чүл?
6. Фразеологияга чүнү өөренирил база кандыг сорулгаларлыг болурул?
7. Тыва лексикология талазы-биле кандыг эртем ажылдары барыл?
8. Лексикография деп чүл?

§ 2. СӨСТҮҢ ЛЕКСИКТИГ УТКАЗЫ. ЧАҢГЫС БОЛГАШ ХӨЙ УТКАЛЫГ СӨСТЕР

Сөстүң лексиктиг утказы дээрге чүве, болуушкун, шынар, кылдыныг дугайында билиг биле сөстүң аразында улустуң тургузуп каан хамаарылгазы. Чижээ, *ава* – кижини чырык черге чаягааш азы азырап алгаш, кижизидип өстүрген иези.

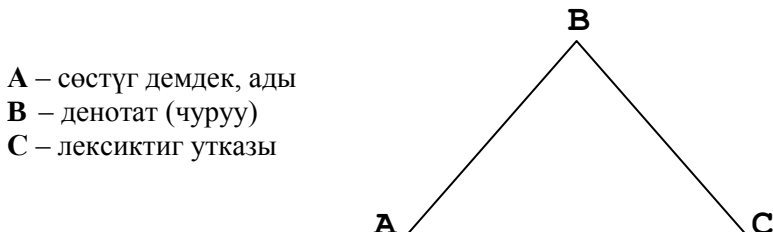
Денотат (*лат. denotate* - демдеглээр) – сөстүң илередип турар чүвези, өскээр чугаалаарга, дылдың кезээниң бисти долгандыр турар хүрээлелдин кандыг-бир болуушкуну азы чүвези-биле хамаарылгазы.

Денотативтиг утка – сөстүң илередип турар чүвезинге (денотатка) хамаарылгазы, лексиктиг утканың өзээ. Бо таварылгада чүвени (предметти) калбак уткалыг кылдыр көөр.

Сөстүң иштики хевири – сөстүң лексиктиг утказын ооң дөзүнүң морфонологтуг тургузуун барымдаалап тайылбырлаары. Чижээ, *ужудукчу* (ужар, -укчу – ужар кижии), *Чадаан* (чадап каан).

Фрегениң үш-булуңчуунга даянып, дыл эртеминде кандыг-даа сөс үш талалыг деп көрүп турар: сөстүг демдээ (ады), чуруу (денотат) база лексиктиг утказы (концепт). Ынчангаш кандыг-бир чүвениң адын адаптарга, ооң чуруу каракка чуруттунар, а ооң лексиктиг утказын синоним сөзү азы делгеренгей тайылбыры дээш өске-даа аргаларның дузазы-биле тодарадып болур. Чамдык таварылгаларда сөстүң адап турар чүүлүн билбес, кажан-даа көрбээн болзувусса, ооң денотады база лексиктиг утказы билдинмес бооп артар.

Схема 3.

Чижээ, A – хачы (сөстүг демдек)

B – ✂ (чуруу)

C – саазын азы пөстү кезерде ажыглаар херексел (лексиктиг утказы)

Тыва дылдың сөс курлавырында бүгү сөстөрни илередип турар уткаларының аайы-биле чаңгыс (моносемниг) база хөй уткалыг (полисемниг) сөстөр деп бөлүктээр.

Чаңгыс уткалыг сөстөрниң саны эвээш. Ук сөстөрниң чижек лексика-семантиктиг бөлүктери:

1. Эртемнер аайы-биле терминнер: дыл эртемінде – *лексема, морфология, синтаксис, морфема, интонация, редукция, конверсия.*

2. Үнүштер аттары: *шеңне, агы, шагар-оът, аза-огу, сараспан, койнут, каңгы, терезин.*

3. Ыяштар аттары: *хадың, дыт, пөш, хады, ак-хаак, терек.*

4. Дириг амытаннар аттары: *аът, хой, теке, иви, сарлык, дилги, адыг, койгун, бөрү, те.*

5. Курт-кымыскайк аттары: *шерги, сээк, шыйлашкын, ары, кымыскайк, ээремчик, доос-кара, хүлчүк, ховаган.*

6. Куштар аттары: *көге-буга, сааскан, бора-хөкпеш, сайлык, каарган, хараачыгай, торга, эзир, бүргүт.*

7. Географтыг объектилер аттары: *даг, хем, сын, шынаа, тей, оргулааш, хөл, арт, хову.*

8. Кижилерниң хуу аттары: *Долума, Севилбаа, Орлан, Кежик, Сылдыс, Аян, Шолбан.*

Тыва дылдың словарь составында сөстөрнүн хөй кезии элээн каш уткаларга ажыглаттынар. Ук сөстөрнү **хөй уткалыг** сөстөр дээр. Хөй уткалыг сөс дорт болгаш доора уткаларлыг.

Адап турар чүүлү-биле дорт дүгжүп турар лексиктиг утканы азы чүвөгө, болуушкунга, шынарга, кылдыныгга ат берип турда тывылган утканы **сөстүн дорт утказы** дээр.

Чижээ, *оолдуң караа* – кижиниң көөр органы; *кызыл чечек* – хан өнүг чечек.

Чүвениң, болуушкуннун, шынарнын, кылдыныгнын кандыг-бир дөмөйлөшкөк демдээн барымдаалап, бир чүвениң адын өскезинге бергенинден тывылган утказын **сөстүн доора утказы** дээр.

Чижээ, *дуңмазын карактаар* – кады төрээни бодундан бичии кижини хайгаараар, көөр; *билзек караа* – билзектин үнелиг даш-биле кылган кезээ; *даайы карактажып чоруур* – дуза кадып чоруур; *кызыл өг* – 30-40 чылдарда үжүк-бижик чок кижилерни өөредип азы суртаал ажылы чорудуп турган өг; *кызыл кижини* – кызымак, ажылгыр кижини.

Дириг эвес чүвениң адын, шынарын кижиге хамаарыштыр азы кижиниң адын, шынарын база кылдыныын дириг эвес чүвөгө хамаарыштыр ажыглаанда сөстүн **көжүргөн утказы** илерээр.

Чижээ, *Бистиң ийи дүүргевис чөдүрүп, каккырып-ла үнген* [С. Тамба].

- *Тут-ту-туут!* – дээн ышкаш коргунчуг *киштээшкин мырыңай-ла чушкунда алгырган* [С. Сарыг-оол].

Узуалдыг доора утка (лат. *usus* – чаңчыл) – турум, ниити хүлээп алдынган, дыл болгаш словарьларда быжыглаттынган лексиктиг утка.

Чижээ, *Карак ажып, чырып келир* [А. Даржай]. *Мырыңай ижин-кара чок – ак сеткилдиг* [С. Сарыг-оол].

Окказионалдыг доора утка (лат. *occasio* – таварылга) – таварылга бооп чугаага азы кандыг-бир чогаалга ажыглаттынган утка. Окказионалдыг доора уткалыг сөстөрнү чогаалчылар чечен чогаалга онзагай аян кириери-биле ажыглаар болгаш ук чижектерни чүглө ийи-чаңгыс кижини билер.

Чижээ, *Адак ааракты бастып алып арын-нүүрүн ышкынган ийи буттуг кокайлар* [А. Даржай]

Сөстү доора уткага ажыглаарының аргалары

Метафора (*гр. metathesis* – орнун солугуру) – чүвөлөргүн, болуушкуннарның дөмөйлөшкөк дөмдөктөрүн азы функцияларын барымдаалап, сөстү доора уткага ажыглаары. Метафора элээн каш хөвирлерлиг:

Бөдүүн метафора. Чүвөлөргүн азы болуушкуннарның кандыг-бир чаңгыс ниити дөмөйлөшкөк дөмдээн барымдаалаан хөвири: *дагның думчуу, столдун боду, чугаазы төктүп-ле турган, суг бажсы, карак огу.*

Дөлгөрөңгей метафора.³ Чүвөлөргүн азы болуушкуннарның янзы-бүрү дөмөйлөшкөк холбааларына даянган хөвири: *Кидин четчип бышкан тараа-быдаа, ногаан оът-сигенни, чүгүрүүнде кире берген хуннун хоюг, чылыг херелдери чылдып турар, чайның адак айының чылар-чылбас чылыг кезээзи ол* [Д. Дыртык].

Лексиктиг метафора (өлүг, дашталы берген, балалган). Доора уткага ажыглаттырган утказы эскертинмес апарган сөстөр: *созунчугаш – шактың созунчугажы, кижиги турупкан – шак турупкан, уруглар озалдап турлар – шак озалдап турар, хөйлөң чеңи – хем чеңи, кижиги боостаазы – шил боостаазы.*

Авторлуг метафора. Кандыг-бир шүлүкчүнүн азы чогаалчының сөстү чеченчиди доора уткага ажыглаан хөвири: *Аптара дег хөрөктиглер көргөнимде, адааргааштың аксым ашкаш туруп аар мен* [А. Даржай].

Метонимия (*гр. metonymia* – эде адаары) – чүвөлөргүн даштыкы база иштики харылзашкак чүүлдерин барымдаалап, бир чүвениң адын өске чүвениң ады кылдыр ажыглааны:

1. Материал болгаш оон кылган чүүл. *Стол артында олурган херээженниң холу куруг алдын болган:* алдындан кылган билзектер. *Школаның хүрешчилери республика маргылдаазына киришкеш, бир алдын, бир хүлер эккелген:* алдын база хүлер медальдар. *Авам шойну ожукка салыпкан:* шойдан кылган паш.

2. Чүве боду болгаш оон ишти. *Аудитория кичээнгейлиг дыңнап турган:* аудитория – дыңнакчылар. *Театр районнар кезип чорупкан:* театр – артистер. *Дашканы-даа чула мактап,*

³ Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Астрель-АСТ, 2001. – С. 199-200.

даңны атсы хөөрешкеннер: дашканы – араганы (Б. Казырыкпай).

3. Кылдыныг болгаш ооң чепсээ. *Демир-үжүүң кошкаш кылба, дуңмам*: демир-үжүк – журналист азы чогаалчының бижиттинер кол чепсээ.

4. Кылдыныг болгаш ооң түңнели. *Ажыл эгелээн – Оюмаа курс ажылын* (ажылдың түңнели) үезинде камгалап алган. *Өөреникчи диктантазын дужаапкан. – Диктант* (адап бижидери) үезинде класска бичии-даа шимээн дыңналбаан. *Ол очулга кылырынга мергежий берген. – Уруг англи дылдан очулгазын* (очулдурулганың түңнели) төндүрүпкен.

5. Автор болгаш ооң чогаалы: *Улуг сонуургал-биле Кудажыны номчуп төндүрдүм*: Кудажыны – ооң бир чогаалын.

6. Кижиге болгаш ооң турар чери. *Уруг уран-талантызы-биле бүдүн залды кайгаткан*: залды – көрүкчүлөрү. *Ол факультеттин чоргааралы*: факультеттин – студент эш-өөрү, башкылары база факультетинин удуртукчулары.

Синекдоха (гр. *synecdocha* – даап бодаар) – метонимия аргазының бир хевири, сөстүң утказын делгемчиди азы кызыра ажыглаан арга. Тодаргайлаарга, бүдүн чүвениң адын ооң кезиинге азы кезиинин адын бүдүн чүвеге бергенинден, ол ышкаш хуу чүвениң адын ниити чүвеге бергенинден сөстү доора уткага ажыглаары.

1. Кезиинин адын бүдүн чүвеге бергени. *Бо шагда крыша чок аныяк өг-бүлелер колдуунда ада-иези-биле чурттап турар*: крыша чок – бажың чок. *Эжик ажыттынза-ла, кара сал көстүп келген*: кара сал – кара салдыг кижиге. *Бо чырык адаанга хөй-ле чылдар чурттап эрттим*: чырык адаа – хүн. *Биске артык аастың херээ чок*: аас – ажык чок кижиге.

2. Бүдүн чүвениң адын кезиинге бергени. *Эртем-практиктиг конференцияга аныяктар база киришкен*: аныяктар – аныяк эртемденнер. *Деканаттан айтырып ал*: деканат – факультеттин деканы, оралакчылары азы секретары.

3. Чаңгыстың санын хөйнүң санының орнунга ажыглааны. *Ооң даайы шаандан тура хой кадарып келген*: хой – кодан хой.

4. Хуу чүвениң адын ниити чүве ады кылдыр ажыглааны. *Ажыл-агыйга дөңгүр-оолдар база таварышкылаар чүве болгай*: дөңгүр-оолдар – ажылын орта билбес, «ынча хире, мынча хире»

деп даап түңнелдер кылыр удуртукчу («Дөңгүр-оол» С. Тока). *Чамдык ада-иениң ажы-төлүнүң кижизидилгезинче кичээнгей салбас болганы-биле езулуг митрофаннар өзүп олурар апарган: митрофаннар - өөрөдилгеже чүткүл чок, ажыл-агый-даа кылбас, азырадыкчы хөөнгө өөрени берген аныяк кижилер («Недоросль» Н. Островский).*

Мергежилге 1. Сөстөрнүң уткаларын Д.А. Монгуштун редакторлааны «Тыва дылдың тайылбырлыг словары» (2003, 2011), Э.Р. Тенишевтин редакторлааны «Тыва-орус словарының» (1968, 2014) дузазы-биле тодарадыңар. Оларны домактарга ажыглаңар.

Улегери: танак – балыктын тынар органы; думчуктун чалгыны. Ажынганындан ооң думчуунун танактары дарбаңайнып турган.

Ава, танак, анай, мажак, карак, саван, киш, час, аптара, ожу, саяк, дазыл, алаак, бүрү, адыраш, хайдак, ак.

Мергежилге 2. Катаптаан сөстөрнүң уткаларын тайылбырлаңар, берге таварылгада тыва-орус азы тайылбырлыг словарыны ажыглаңар.

1. Даш чүрек – даш бажың, кызыл арын – Кызыл шериг, аныяк уруг – аныяк дөс, чымчак сеткил – чымчак аржыыл, изиг күзел – изиг чай, чоок төрөл – чоок бажың, соок көрүш – соок үе, кадыг ажыл – кадыг орун, ак сеткил – ак ааржы.

2. Суг аксы – кижик аксы, кылыг сөзүнүн үези – чайгы үе, инек караа – сылдыс караа, узун орук – амыдырал оруу, мүн хайындырган – херекти хайындырган, дорт шугум – дорт чугаалаар, уруглар дыштанган – сагыжы дыштанган, дагның эдээ – тон эдээ, хомус үнү – сыын үнү.

Мергежилге 3. Сөзүглелде чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрнү тывыңар. Хөй уткалыг сөстөрнүң дорт болгаш доора уткага ажыглаттынганын айтыңар.

Мээң чуртум Межегей дег,
Эрээн ногаан чуртуң бар бе?
Мен-не ышкаш, Оюн ышкаш,
Эриг баарлыг акың бар бе?

Алдынналган, херелденген
Аржаан суглуг, хемниг, хөлдүг
Аштыг-чемниг байлак чараш
Авам ышкаш Тывам бо-дур.

Эр кижиниң угаангыры
Эртем-билиг, бүдүжүндө –
Болдунмасты болдурар дээш,
Бодун кыпсып чурттаарында. (А. Арапчор)

Мергежилге 4. Бердинген сөстөрнүң утка бүрүзүңгө сөс каттыжыышкыннары азы домактардан тургузуңар.

Чырык 1) күштүг чырык херелдендирер; 2) чырык өңнүг; 3) кылагар; 4) тода, өткүт, чидиг, чүвө эндевес.

Чалгын 1) куштарның, курт-кымыскактарның ужарда, кол органы; 2) суг-биле ажылдаар дээрбениң дугуюнуң калбак ужу; 3) ужар аппараттың кезээ; 4) аът шанааның ийи талазында кезектери; 5) кандыг-бир кижиниң камгалалынга чорууру.

Думчук 1) кижиниң азы дириг амытанның тынар, чыдыыргаар органы; 2) кандыг-бир чүвениң мурнуку кезээ (хөнек, хеме, самолет, идик...).

Кадыр 1) чалымныг, элдиг, чүвө чуглу берги дег; 2) достак, бедик (кижиниң хаваа); 3) кээргел чок, каржы.

Мергежилге 5. Сөзүглелде карартыр парлаан сөстөрнүң лексиктиг утказын тайылбырлаңар, оларның чаңгыс азы хөй уткалыын тодарадыңар.

Киж бүрүзүнүң сеткил-сагыжыңга таптыы аажок **кежээ** турган. Кидин четчип **бышкан** тараа-быдаа, ногаан **оьт-сигенни**, чүгүрүүндө кире берген хүннүң **хоюг**, чылыг **херелдери** чылдып турар, **чайның** адак айының чылар-чылбас

чылыг кежээзи ол. Бүгү-ле **чуртка** өөредилге эгелээринин чүглө мурнуу хүннери турган. **Кызыл** хоорайның школачылары, **студентилери** база бүрүн чыгылып келген. (Д. Дыртык)

Мергежилге 6. Ш.Ч. Саттың «Сөстөр дугайында кыска демдеглелдер» (Тыва дыл болгаш чугаа культуразы. Кызыл, 1993) деп ажылын номчааш, **кижи, баш, чүве** деп сөстөрнүң уткаларын тодарадыңар.

Мергежилге 7. Биология болгаш зоология эртемнеринге хамааржыр чаңгыс уткалыг сөстөрнү темаларының аайы-биле бөлүктөп тургаш, бижиңер.

Үлегери: Азырал дириг амытаннар аттары: инек, хой, теве, хураган, сарлык ...

Мергежилге 8. Сөзүглелде чаңгыс уткалыг сөстөрнү тыпкаш, оларның лексиктиг утказын тайылбырлаңар.

Шартылаа үнү шагда-ла читкен. Ногаан пөштерлиг кара эзимнерде сыыннар эдип каапкан. Ам удавас кыш көрбээн бызаалар дөрт даваннарын бөле базыпкаш, кударанчыг кылдыр алгыржып эгелээрлер.

Озалдаан дуруаялар далбый хевирлиг кылдыр сүүрертир чыскаалыпкаш, алгы-кышкы чок, мурнуу чүк кайы сен дээш, чавыс кылайтып бар чорааннар.

Шыкта хөөлбектер эртен, кежээ чаакталдыр дошталып чыдар апарган.

Күс чүглө сонгу чүктен эвес, бүгү талалардан – дээрден база, черден база дүжүп орган. (К.-Э. Кудажы)

Мергежилге 9. Карартыр парлаан сөстөрнүң уткаларын тайылбырлааш, оларның хөй азы чаңгыс уткалыын тодараткаш, хөй уткалыг сөстөрнүң кол утказын айтыңар.

1) Авам сугнуң **өө** даг эдээнге турган. Дыттан ырак эвесте кымыскайк **өө** бар. 2) **Төрөл** багын кирип билир. Чаңгыс дазылдыг сөстөрнү **төрөл** сөстөр дээр. 3) Сылдыс **караа** безин

көзүлбес. **Караа** дыка-ла көскү уруг-дур. 4) Ыяш **бажында** дийн олурган. **Бажында** сарыг суглуг кижги ыйнаан. 5) Хол изин **бут** изи базар. Столдуң **буттарын** эптеп кагдым. 6) Хадың **дазылындан** кылган аякка арбай далганы хоюдуп чидим. **Дазылы** быжыг кижги-дир ийин.

Мергежилге 10. Домакта хөй уткалыг сөстөрни тыпкаш, кандыг арганың дузазы-биле доора уткага ажыглаттынганын тодарадыңар.

Даглар эдектеринде, буга шаларында тараазын кезип аппаратан аңгыстар оюк-дилик саргаргылаан чыдар. (К-Э.К.) Оол бир чыл ажыр кысты бажыңының хериминиң аксынга чедир үдеп келген. (А.Д.) Та чүзү үрели берген машина чүве, хөрээ киргирткейнип туруп берген. (М. К-Л.) Сылдыс караа чивеңейнип туруп-туруп, бүлүртүң ак чыраан дээрден чиде берди. (С.П.) Ырлыг чүрээм аялгазын дыңна, авай. (А.Д.) Мен үш тавакты чиптим. (Кр.) Хем удумзураан. Оол бүдүн школаны кайгаткан. Демир үжүүң кошкаш кылба.

Мергежилге 11. Сөстөрнүң доора уткага ажыглаттынган аргаларын тодарадыңар: метафора, метонимия, синекдоха.

Чараш а) чараш уруг «кайгамчыктыг, көөрге тааланчыг»; б) чараш сөстөр «каас-коя, кижиниң сонуургалын хаара тудуптар, ынчалза-даа хоозун»; в) чараш аажы-чаң «бедик мөзү-шынарлыг»; г) Чедип келдиң бе, чараш? «дуңмам деп чассыткан уткалыг»;

Школа а) эге школа «4-кү класска чедир өөредип кижизидер күрүнениң өөрөдилге чери»; б) бүдүн школаны кайгаткан «школаның өөреникчилери болгаш башкыларын уран талантызы азы эки өөрөдилге-биле кайгаткан»; в) амыдыралдың школазы «амыдыралчы дуржулга»;

Орук а) орук чайлап бээр «аай-дедир аргажырынга эптештир кылган дески чер»; б) амыдыралдың оруу «чурттап эрткен үези»; в) тевеге орук ажыдар «тевеге көш ажыдар (шыдыраа)»;

Алдын а) алдын күс «күстүн кидин түлүк үези»; б) алдын холдар «шевер»; в) алдын куда «өглөнгенинен бээр 50 чыл ою»; г) мөңгүн хамаан чок, алдынга ижип чораан «алдын савага».

Мергежилге 12. Дараазында сөс каттыжыышкыннарында чаңгыс ол-ла сөстөрнүн уткаларын тайылбырлааш, доора уткага ажыглаттынган чижектер-биле домактардан тургузуңар.

Кара кыш – кара аът, сагыш өөр – идик өөр, чаңгыс аякты ишкен – хээлиг аяк, чуртталгамның чазы – эрте час, көпееңни камна – он копеек, хөглүг салгын – хөглүг уруг, Кудажыны номчуур – Кудажы чогаалчы, от-көстүг кижиге – от-көзү өшкен, ханы бодаал – ханы кудук, өгже кирер – бүзүрелге кирер.

Айтырыглар:

1. Сөстүң лексиктиг утказы деп чүл?
2. Кандыг сөстөрнү чаңгыс уткалыг дээрил?
3. Кандыг сөстөрнү хөй уткалыг дээрил?
4. Сөстүң дорт болгаш доора утказы деп чүл?
5. Сөстү доора уткага ажыглаарының кандыг аргалары барыл?
6. Сөстүң көжүргөн утказы деп чүл?

§ 3. ЧООК УТКАЛЫГ СӨСТЕР. УДУРЛАНЫШКАК УТКАЛЫГ СӨСТЕР. ОМОНИМНЕР

Чоок уткалыг сөстөр, оларның бөлүктөрү

Чаңгыс чугаа кезээнге хамааржыр, чаңгыс ол-ла утканы илередип чоруур сөстөрнү **чоок уткалыг сөстөр (синонимнер гр. *synōnymos* – атташ)** дээр. *Чижээ, ава – ие (ч.а.), садыг – магазин (ч.а.), бүзүрелдиг – идегелдиг (д.а.), кайгамчык – магаданчыг (д.а.), сайзыраар – хөгжүүр (к.с.), дилээр – сураглаар (к.с.).*

Синонимниг одуруг – чоок уткалыг сөстөрнүн лексиктиг болгаш фразеологтуг одуруу. *Чижээ, идегел – бүзүрел – ынаныш; хоптак – чазый – чилби – караа аш; чугаалажыр – соодажыр – ярыжар.*

Доминанта (лат. *dominans, dominantis* – колдап турар) кол утканы илередип чоруур болгаш арткан өске чоок уткалыг

сөстөрнийң немелде уткалары база стилистиктиг янзыларын бодунга сиңирин алган чоруур синонимниг одуругда кол сөс. Чижээ, *дуңмам – сарыым – дом – ынай*; доминантазы – *дуңмай*. *Дүрген – шалыпкын – кашпагай*; доминантазы – *дүрген*.

Чоок уткалыг сөстөрнийң утказының аайы-биле хевирлери⁴:

1. **Абсолюттуг (долу) синонимнер.** Утка болгаш ажыглалының аайы-биле долузу-биле дүгжүп чоруур чоок уткалыг сөстөр: *орфография – шын бижилге, дыл эртеми – лингвистика, антонимнер – удурланышкак уткалыг сөстөр, дааш – шимээн, кожагар – сүүр, кужак – куснак, хөөр – чевег, карылга – каража, бозага – эргин, оттуг-ыяш – сереңги – шүдүнзе, доңгуу – хөнек, чеңге – чаава, диис – моортай – мый-ыт, ус – дырбактыг, шүлүглел – поэма, ужар чүүл – авиация.*

2. **Идеографтыг азы утка ылгаар синонимнер.** Чоок уткалыг-даа болза, иштики уткалары-биле ылгалып чоруур сөстөр: *кырган – чөнүк, ушпа; салгын – сырын, хат, шуурган; чылбай – чылыг, изиг; сериин – соок, чыккылама, дүрген – шалыпкын, аваангыр; пөрүк – дидим эвес, коргуучал, кортук.*

3. **Стиль синонимнери.** Утказы чоок-даа болза, дылдың стилинге хамааржыры, ажыглалы база экспрессиялыг утка аяны-биле ылгалып чоруур синонимнер: *чугаалажыр – соодажыр, ярыжар* (диалект сөстөр), *ийе – аха* (чугаа стили), *чорувут – чиде бер* (жаргон), *самолет – ужар-хеме* (архаизм), *бөрү – кокай* (эвфемизм), *чемнен – чоогла* (бедик стиль), *кириңер – моорлаңар* (бедик стиль), *олурар – саадаар* (бедик стиль), *чарыгдаар – төтчеглээр* (ном) – *агаарже шывадаар* (чугаа).

Грамматиктиг стиль синонимнери: *хоорайже* (ниити стиль) – *хоорайдыва* (чугаа стили), *хемче* (ниити стиль) – *хемдиве* (чугаа стили), *дытче* (ниити стиль) – *дыттыва* (чугаа стили)

⁴Б.И. Татаринцев Смысловые связи и отношения слов в тувинском языке. – М.: Наука, 1987. С. 152-172; Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Астрель-АСТ, 2001. – С. 440-442.

Сууксумаар (ниити стиль) – *элээн суук* (чугаа стили), *сооксумаар* (ниити стиль) – *шала соок* (чугаа стили), *аккыр* – *дыка ак* (чугаа стили), *көккүр* – *аажок көк* (чугаа стили).

4. Контекстуалдыг синонимнер. Чүглe кандыг-бир чугаа үезинде азы сөзүглелге чоок уткалыг сөстөр бооп, сөс катаптаашкынын болдурбазы-биле бот-боттарын солуп чоруур сөстөр. Чижээ, дараазында сөзүглелде *Эрес* – *ол* – *аныяк эр*, *ооң* деп сөстөр контекстуалдыг синонимнер бооп чоруур.

...Эрес бурунгу хүн эртен Кызылдан үнгеш, дүүн төрөөн сууру Шивилигже үнүп чорааш келген. Ол амыдыралында аайлашпаан таварылганың дугайын безин бодавайн, төрөөн колхозунче чанган куш дег, ындынныг сеткилге хөмө алзыпкан бар чораан.

Ынчан аныяк эр суурже чоокиулаан тудум, ооң сеткили дүвүрөп чораан. (К-Э Кудажы)

5. Квазисинонимнер. Утказы чоок-даа болза, чугаа үезинде азы сөзүглелге бот-боттарын солуп шыдавас сөстөр: *хөрөк* (кижиниң) – *бөскөк* (куштуң), *чиир* (чемни) – *ижер* (суксун), *дежик* (сава) – *ойбак* (хеп), *кезер* (пөс) – *үүрмектээр* (саазын), *дажыыр* (хол-биле) – *сөөртүр* (бир-ле чүвениң дузазы-биле), *бедик* (даг) – *сөөккүр* (кижи).

6. Шилчилгелиг синонимнер – холбажып турар сөстөриниң аайы-биле долузу-биле дүүшпейн турар чоок уткалыг сөстөр. Шилчилгелиг синонимнерниң бир сөзү калбак уткалыг болза, өскези кызаа уткалыг боор.

Ук синонимнерге колдуунда кылыг сөстөриниң чижектери хамааржыр, чижээ, *бадыр*- ‘ыры, хөөмей’ – *ырла*- ‘ыры’; *даг*- ‘чүвүр хончузу, чең’ – *сывыр*- ‘чең’; *хайындыр*- ‘чем’ – *дүл*- ‘эът’; *үр*- ‘өттүр каккан салгын, ховар хат’ – *хады* ‘хат’; *китке*- ‘изиг, соок, хат’ – *көгү*- ‘хат’.

Ховар-даа болза, демдек аттарының чижектери база таваржып турар: *тас* ‘чанагаш моюн’, ‘сиген чок’ – *дазыр* ‘оът-сиген үнмээн оргу чер’; *мурнуу* ‘чүк’ – *башкы* ‘мурнуку сын’.

7. Чаңгыс дазылдыг синонимнер. Чаңгыс дазылдан укталган чоок уткалыг сөстөр: *өскертилге* – *өскертиишकिन*, *тергиидел* – *тергиидээшकिन*, *мактанчак* – *мактаныгычал*, *көрүлде* – *көрүүшкүн*.

Синонимнерниң тыптып кээр аргалары

1. Кожумактыг арга-биле укталган сөстөрни синоним кылдыр ажыглаары: *дидим – чүреккир, кежээ – ажылгыр, олча – тывыш, шөлээн – хостуг, угаан – межерел.*

2. Диалект сөстөрни ажыглаары: *чеңге – чаава, диң – сырбык, хараган – таа-тен, келин – керин, күдээ – хүреген, далган – кулур, чугаалажыр – соодажыр, бала – күшкүүр, чамдык – бирер, анчыг – багынчыг.*

3. Орус дылдан үлегерлээн сөстөрни ажыглаары: *садыг – магазин, чунар-бажың – баня, демир-үжүк – ручка, кыдырааш – тетрадь, .*

4. Эвфемизмнерни ажыглаары: *адыг – хайыракан, бөрү – коккаарак, өлгөн – мөчээн, ашаа – өөнүң ээзи, каты – уругларының кырган-ачазы, оор – ийи буттук кокай.*

5. Доора уткага ажыглаан сөстү синоним кылдыр ажыглаары: *билиг чок – караңгы, сагыжы саарзыкталыр – сагыжы аарыыр, далажыр – ышкамнаар.*

6. Быжыг сөс каттыжышкыннарын ажыглаары: *кежээ – карак кызыл, томаанныг – чыткан хой тургуспас, караңгы – аът кулаа көзүлбес, дөзээр – изин базар, дүне – үш дүн ортузу, каржы – доң баарлыг, дөмей – аъттың ийи кулаа дег, ырак – карак четпес.*

7. Жаргон, арга сөстөрни ажыглаары: *дескен – куйт дээн, хостуг – окнолуг, камгалалдыг – крышалыг, дүжсер – дөктүп каар, чемненир – базырттынар.*

Мергежилге 1. Дараазында сөстөргө синонимнерден тыпкаш, ук синонимнер кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин айтынар.

Селгүүстээр, дириг, аваангыр, чурттаар, койгун, хараача, биезде, дүрген.

Мергежилге 2. Синонимниг одуругларның хевирлерин тодараткаш, дараазында таблицаны ажыглап, ушта бижинер.

Чаашкын – чайык, орук – кокпа, сын – каът, чурт – чер, синонимнер – чоок уткалыг сөстөр, адыг – мажаалай, олуруңар –

сааданар, идегелдиг – бүзүрелдиг, азырганчыг – ынай, шортан – торуш, сайзыраар – хөгжүүр, күске – шышкан, хөнек – доңгуу, чугаалажыр – хөөрежир, сквер – сесерлик, чеңгей – чаавай, быжыг сөс каттыжышкыны – фразеологизм, хат – салгын, алгырар – кышкыар, согуна – кулча, демдек – символ, кириңер – моорлаңар.

СИНОНИМНЕР		
Стиль синонимнери	Утка ылгаар синонимнер	Долу синонимнер

Мергежилге 3. Сөзүглелден контекстиг синонимнерни тывыңар. Оларның дылга уjur-утказын тодарадыңар.

Шивилиг – тайга эдээнде суур чүве. Ооң чаны-биле кылаң кара суглуг хемчигеш дааш-шимээнниг агып бадып чыдар. Ооң адын суурнуң ады-биле адаан, харын суурнуң адын ол хемниң ады-биле адаан дизе, оозу шын болур уjurлуг.

Шивилигнің кыдыында булуктар чайны орту киир-ле эривес. Ол хирезинде-ле ооң эриктерин дургаар чүзүн-баазын чечек дээрге сүстүп чыдар. (К-Э. Кудажы)

Мергежилге 4. Дараазында сөстөр-биле синонимниг одуруглардан тургускаш, оларның доминантазы-биле домактардан тургузуңар.

Дунмай, согааш, диинч, эртен, өөрүүр, ажыктыг, девидээр, орфография, кырган, элдепсинер, хап, бөрү, саарзык, кино, дыдык, математика, кончуг, чыышкын, балды, лексика, олурар.

Мергежилге 5. Б.И. Татаринцевтин «Смысловые связи и отношения слов в тувинском языке» деп ажылында «Лексические синонимы и квазисинонимы» деп эгени номчааш, квазисинонимнерниң чижектерин бериңер, оларны домактарга ажыглаңар.

Мергезжилге 6. Дараазында сөстөргө синоним быжыг сөс каттыжыышкыннарындан бериңер. Херек таварылгада Я.Ш. Хертектің «Тыва-орус фразеологизмнер словарын» ажыглаңар.

Арган, дуржулгалыг, хоптак, хөөктүрер, аныяк, шыпшың, бят чок, дөмей, дедирленир, кортук, дөмейлешкек, хорадаар, караңгы, кажар, кежээ, чугаакыр, амзаар, эртежик, дүне.

Мергезжилге 7. Дараазында быжыг сөс каттыжыышкыннарын синоним сөстөри-биле солуңар.

Аас ажар, арны чазык, бажын тенидер, бир баг, дыл бажынга баар, ис чок баар, ишти ирик, караа суглуг, кара шаар, кижиге баар, кызыл айыраң, назы бараар, отка салган сиир дег, өг ишти, өзү карарар, суг курту дег, үш түрүн көөр, хол аралаар, чем эрээр, чүрек чок, ша четпес, ыттан эрттирер, эр чаңгыс, ээгизинге эът чыпшынмас.

Мергезжилге 8. Дараазында сөстөр-биле синонимниг одуруглардан тургускаш, доминантазын тывыңар.

Үлегери: шаанда – биеэде, шаг-шаанда, үе-дүпте, бурун шагда, эртенгиниң эрте шаанда. Доминантазы – шаанда.

Кокпа, баажыланыр, тергиин, арт, муңгарал, алаактырар, кажар, чуга, менидлежир, бедидир, чон, шевер, адыыргак, ажынчак, бүзүрел, аяар, дажыыр, кежээлээр, кырыыр, даады-ла, дыка.

Мергезжилге 9. Дараазында синонимниг одуругларның тыптып келген аргаларын тодарадыңар, оларның доминантазын тывыңар.

Үлегери: кууй – даайымның кадайы: литературлуг дылдың сөзү болгаш тодарадып тайылбырлаан сөс каттыжыышкыны синонимниг одуругну тургускан. Доминантазы – күүй.

Даай – авамның акызы, сагыш – бодал, бөрү – коккаарак, кино – дириг-чурук, хөөнчок – «настр» чок, күдээ – хүреген, шылгалда – экзамен, караңгы – дүмбей, дуңмам – эниим, чемненир – базырттынар, тоовас – хаайынга какпас, сайгылгаан

– чырык, шын бижилге – орфография, акы – акаа, кодан – койгун, адыг – мажаалай, дүлей – кулаа кадыг, кезжээ – ажылгыр.

Мергежилге 10. Кайы одуругнуң сөстери синонимнер болурул, а өске одуругнуң сөстери чүге синонимнер болбазыл, барымдааларын берип тайылбырлаңар.

1. Чогаалчы – прозаик – автор, дыл эртемдени – лингвист – филолог, оожум – топтуг – томаанныг, тывар – дилээр – шинчилээр, салгын – сырын – хат, каас – чараш – коя, болгаш – база – биле, таныш – душтук – амырак, хоптак – чазый – чилби.

2. Ши чогаалы – комедия – трагедия, ногаа аймаа – морковь – свекла, аяк – тавак – омааш, ыяш – хадың – терек, бажың – өг – чадыр, чудук – брус – ыяш, кыдырааш – саазын – блокнот, ширтек – кидис – олбук, кат – долаана – чыжыргана, шеңне – агы – хадыыр-сарыг.

Мергежилге 11. Скобка иштинде синонимниг одуруглардан утказының аайы-биле тааржыр сөстөрни шилээш, домактарны бижиңер. Ук сөстөрни чүге шилип алганыңарны тайылбырлаңар.

Бойдус кыйгызы

Тываның эң-не (элдептиг, кайгамчыктыг, онзагай) бойдус булуннары хөлдер-биле холбашкан. Чайгы (каан, аяс) эртеннерде бо кайгамчык хөлдерниң турум кыры (көрүнчүктелип, чайынналып) чыдар боорга ындyg ийикпе, оларның (хөй, улуг, көвей) кезиин – Кара-Хөл деп адаан боору, база бир (улустун, кижилерниң, чоннун) чаңчылы хевирлиг. Танды-Уулань (калбак, делгем) сынының кырында, далай деңгелинден ийи муң мерт ажыг бедикте (ногаан, көк) оргулааш ортузунда база бир (кончуг, кедергей, дыка) чараш, бичежек хөл чалгып чыдар. Ону база Кара-Хөл дээр. (Долгандыр, дескиндир) ногаан эзимнер шыпкан (бедик, узун, шилгедек) дагларлыг, янзы-бүрү чечек үнүжүнүң болгаш куш, аң-меңиниң (элбээ, байлаа, көвейи)-биле чонну кайгаткан (чер, оран, чурт) бо. Аймак чоннуң (хою, өшкүлери, мал-маганы, аъттары, сарлыктары) бо чайлагже көжер үезин пат билир, (өөренип,

чаңчыгып) калган болгаш, (үези, шагы, шаа) кээрге, сүргүн чокка боттары-ла (чайлагже, турлагже, чуртче) ажыптар, а күзүгүп сооп кээрге, тайганың мурнуу чүгүнче – өвүр талазында күзеглерже база боттары-ла шуужуп ашкылай бээр (таварылгалар, болуушкуннар) тургулаан. (Анна Ламажаа)

УДУРЛАНЫШКАК УТКАЛЫГ СӨСТЕР

Чаңгыс чугаа кезээнге хамааржыр, бот-боттарынга дүүшпес билиглерни илередир сөстөрни **удурланышкак уткалыг сөстөр (антонимнер** *гр. anti – удур опута – ат)* дээр. Чижээ, *ак – кара* (д.а.), *соок – изиг* (д.а.), *чиик – аар* (д.а.), *дүн – хун* (ч.а.), *өөрүшкү – муңгарал* (ч.а.), *унер – кирер* (к.с.), *олурар – турар* (к.с.), *бадар – чоктаар* (к.с.), *экидир – багайтыр* (нар.), *бурунгаар – аткаар* (нар.), *хондур – хүнзедир* (нар.).

Антонимнерниң холбажыр сөстери чаңгыс аай болур, *чижээ, чылыг хун – сөөк хун, дорт чугаа – доора чугаа, эртен чанар – эртен келир, хондур ажылдаар – хүнзедир ажылдаар.*

Ниити дыл эртеминде болур болбас кылдыныгларны, бар чок деп уткаларны илередир сөстөрни, кижилерниң болгаш дириг амытаннарның эр, кызын илереткен сөстөрни антонимнерге хамаарыштырып болурунун дугайында айтырыг ам-даа чедир шиитпирлеттинмээн болгаш маргылдаалыг боор артпышаан. М.Р. Львовтуң «Орус дылдың антонимнер словарында» (2001) кижилерниң эр, кызын көргүскен сөстөрдөн: *ашак – кадай, эр – херээжен, а хар-назын аайы-биле ылгавырын көргүскен чүве аттарындан: өгбелер – уйнуктар, оол – ашак* деп сөстөрни антонимнер кылдыр кириген.

Кижилерниң төрөл харылзааларын илереткен лексемалардан база ийи чижек: *ие – соңгу ие, ада – соңгу ада.*

Антонимнерниң удурланыштырар утканы илередип турарының аайы-биле бөлүктери

Орус дыл эртеминде⁵ удурланыштырар утканы илередип турарының аайы-биле антонимнерниң үш хевирин көрүп турар.

⁵ Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 36.; М.Р. Львов Словарь антонимов русского языка. – М., 2001.

Ук бөлүктээшкинге даянып, тыва дылдың удурланышкак уткалыг сөстөрүнүн дараазында хевирлерин көрүп болур:

1. **контрарлыг** (лат. *contrarius* – удурланышкак) **антонимнер** – чүвелерниң шынарларын удурланыштырган сөстөр.

Контрарлыг антонимнер ийи удурланыштырган шынарның (X – Y) шилчилгелиг шынарын көргүскен сөзү (Z) бар болганы-биле онзагай. Чижээ,

X	< Z >	Y
аныяк	ортумак назылыг	кырган
алгыг	өй	тар
кургаг	шык	өл
белен	чиик	берге
изиг	чылыг	соок
чаш	аныяк	кырган
эргенги	хүндүскү	кежээки
чайгы	күскү	кышкы

2. **комплементарлыг** (лат. *complementum* – немелде) **антонимнер** – кандыг-бир сөстүн утказы өскезиниң удурланышкак утказын чиге чазыг чокка бээр антонимнер. Комплементарлыг антонимнерниң шилчилгелиг шынарын илереткен лексемазы турбас. Чижээ,

X	Y
шын	меге
эки	багай
ак	кара
бөгүн	даарта
кады	аңгы
кежээ	чалгаа
үнер	кирер
кыпсыр	өжүрер
өөрүүр	муңгараар

3. **Контекстуалдыг антонимнер**. Чүгле кандыг-бир тодаргай сөзүглелге азы чугаа үезинде түр када удурланышкак уткалыг кылдыр ажыглаттынар, а контекстен дашкаар антонимнер болбас сөстөр. Чижээ, *Эргээ өөрөнмейн, бергээ өөрөн* (эргээ – бергээ). *Бодунуң бажында тевенени көрбейн, эжиниң бажында инени көрүп каан* (боду – эжи, тевене – ине).

Тыва дылда антонимнерни долу болгаш долу эвес деп база аңгылап турар.

Долу антонимнер дээрге удурланышкак утканы ийи аңгы дазылдыг сөстөрнүң дузазы-биле илередири, олар колдуунда тускай чугаа кезектериниң чижектери боор. Чижээ, *амы-тын – өлүм, өшкү – хуна, күдээ – келин, бөгүн – эртен, дүште – кезжээ, кыжын – чайын, күштүг – кошкак, ак – кара, эрес – чалгаа, эвээш – хөй, бадар – өскээр, үнер – кирер, олулар – турар, тудар – салыр, өөрүүр – муңгараар.*

Долу эвес антонимнер дээрге удурланышкак утканы чаңгыс дазылдыг сөстөрнүң дузазы-биле илередири: аттыг чугаа кезектеринге *эвес, чок* деп сөстөр, а кылыг сөстөринге болбас хевирниң *-ма – ме (-мас-мес), -ба-бе (-бас-бес), -па –пе (-пас-пес), -ва –ве (-вас-вес)* деп кожумактары немежир. Чижээ, *дорт – дорт эвес, чараш – чараш эвес, харыы – харыы эвес, анай – анай эвес, мактаар – мактавас, кирер – кирбес, тудар – тутпас, доңар – доңмас.*

Антонимнерниң илередип турар уткаларын барымдаалап, дараазында лексика-семантиктиг бөлүктөрүн тодарадып болур:

өңнер: ак – кара, караңгы – чырык, көк – көк эвес, сарыг – сарыг эвес;

хемчээл: улуг – биче, узун – кыска, чоон – чиңге, бедик – чавыс, калбак – чиңге;

амдан: ажыг – чигирзиг, дустуг – дустуг эвес, амданныг – амдан чок;

чыт: ышсыг – ышсыг эвес, эътсиг – эътсиг эвес, чыдыг – чыдыг эвес;

хевир-дүрзү: дорт – ыргак, күдер – ыспыгыр, арган – семис, сүвүр – сүвүр эвес;

янзы-бүрү шынарлар: угаанныг – мелегей, томаанныг – тенек, чараш – чүдек, оожум – дүрген, кадыг – чымчак;

үе: кыжын – чайын, эрте – орай, дүне – хүндүс, бөгүн – эртен;

туруш: ишкээр – дашкаар, ында – мында, арты – мурну, адаа – үстү;

кылдыныгның байдалы: экидир – багыйтыр, ырадыр – чоокшуладыр, изидир – соодур;

сан-түң: көвей – эвээш, чаңгыс – ийи, хөй – эвээш;

янзы-бүрү кылдыныглар: баар – кээр, ажыдар – хаар, эккээр – аппаар, байырлажыр – мөндилежир, быжыглаар – кошкадыр;

кижиниң сагыш-сеткилиниң янзы-бүрү хайныышкыннарын илереткен кылдыныглар: амыраар – муңгараар, ыглаар – каттырар, хомудаар – хомудавас, бүзүрээр – бүзүрөвөс, элдепсинер – элдепсинмес.

Мергежилге 1. Хөй сек орнунга карартыр парлаан сөстөрниң антонимнерин киир бижээш, үлегер домактарның уткасын тайылбырлаңар.

Ада төөгүзү – **алдын**, ие төөгүзү – Ада чокта **чартык** өскүс, ие чокта ... өскүс. Эки аданың **оглу** сергек, эки иениң ... шевер. Ийи айлыында **иезин** таныыр, алды айлыында ... таныыр. Ие төрөли **изиг** баарлыг, ада төрөли ... баарлыг.

Мергежилге 2. Солагай талакы сөстөргө оң талазында чыып каан антонимнерин тып бижиңер. Оларның кандыг чугаа кезээнге хамааржырын тодараткаш, домактардан чогаадыңар.

арыг

кежээ

сергек

чаъс

мынды

мактадыр

үнер

чаңгыс

кирер, эртен, хар, үнмөс, сая, хирлиг,

арыг эвөс, мактаткан, долу, эдер,

иви, муңгак, сергек эвөс, кочуладыр,

кежээ эвөс, чаңгыс эвөс

Мергежилге 3. Удурланышкак уткалыг сөстөрни таблицада айытканының аайы-биле чара бижиңер. Долу эвөс антонимнерниң тургустунган аргаларын тайылбырлаңар.

Улуг – биче, улуг эвөс, бүзүрээр – идегевөс, бүзүрөвөс, чалыы – кырган, чалыы эвөс, белен – берге, белен эвөс, кээр – баар, келбөс, тут – сал, тутпа, амыраар – муңгараар, амыравас, ында – мында, ында эвөс, мактаар – бактаар, мактавас, өшкү –

хуна, өшкү эвес, амданныг – чаагай эвес, амдан чок, ыглаар – каттырар, ыглавас, кыжын – чайын, кыжын эвес, эрте – орай, эрте эвес.

Антонимнер	Долу антонимнер	Долу эвес антонимнер
Үнер – кирер, үнмес	Үнер – кирер	Үнер – үнмес

Мергежилге 4. Фразеологизмнерге антоним быжыг сөс каттыжыышкыннардан тып бижиңер.

Үлгери: балдыры дыңзыг – балдыры кошкак, бажы каткан – бажының сарыг суу акпаан.

Узун дылдыг – ..., аксы быжыг – ..., холу бош – ..., ийи базым черде – ..., бир хепке шаптырган – ..., чүрээ бош – ..., аксы чымчак – ..., өг ээзи – ..., ак сагыштыг – ..., ис чок баар – ..., суг курту дег – ..., эриг баарлыг – ...,

Киңирер фразеологизмнер: дылы бош, кара сагыштыг, доң баарлыг, аът мыяа кевирбес, сөске чегей, өг ишти, оран дүвү, аксы бош, холу быжыг, чыткан хой тургуспас, ийи аалдың төлдери дег, чүрек чок.

Мергежилге 5. Дараазында сөстөргө антоним болгаш синоним сөстөрдөн тып бижиңер.

Ак, даарта, садыг, чараш, ажыт, олулар, эжеш, оол, чылыг, девидээр, күштүг, аът, ээлдек, мактаан, дүне, ада, кадыр, олулар, кезер.

Мергежилге 6. Дараазында антонимниг одуругларны контрарлыг болгаш комплементарлыг деп аңгыланар.

Күскү – часкы, даарта – бөгүн, оожум – таваар, алгыг – тар, хүндүскү – дүнеки, шын – меге, чаш – кырган, деңге – аңгы, белен – берге, кирер – үнер, өшкү – хуна, изиг – соок, карангы – чырык, честем – чеңгем, бадар – чоктаар.

Мергежилге 7. Антонимниг одуругларның элээн каш лексика-семантиктиг бөлүктөрин тургузуңар.

ОМОНИМНЕР (*гр. homos* – дөмөй опута – ат) дээрге чаңгыс ол-ла чугаа кезээнге хамааржыр адаары болгаш бижири чаңгыс аай, ынчалза-даа утказы дөмөйлөшпөс сөстөр.

Тыва дылда омонимнерниң долу болгаш долу эвес хевирлери калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Долу омонимнер – бүгү грамматиктиг хевирлери дөмөйлежип турар чаңгыс чугаа кезиинге хамааржыр сөстөр.

Чижээ, к.с. *киштээр* (киш аңнаар) – *киштээр* (аъттың алгыраы): болуушкун накл. к.ү. *аңчылар киштээр – аът киштээр*; э.ү. *аңчылар киштээн – аът киштээн*; хөйүнүң саны:

Аңчылар олча-омактыг киштээннер. Аъттар коданынга чоокшулап келгеш, киштээннер; залог хевири: Оол адазынга киштешкен. Хемде аъттар киштешкен; вид хевири: Оолдуң адазы тайгаже киштей берди. Даштын аът киштей берди.

Чүве ады *саат* (дыт чугу) – *саат* (моюннуң улуг ханы): хамаарылга хевири *дыттың саады – моюн саады*; падеж болгаш хамаарылга хевири: *дыттың саадынга – моюннуң саадынга.*

Долу эвес омонимнер – чүгле кандыг-бир грамматиктиг хевири дөмөйлежип турар чаңгыс чугаа кезээнге хамааржыр сөстөр. Чижээ, чүве ады *харыы* (А.п.) – *харык* (А.п.).

Уругнуң харыызы долу эвес болган. – Уругнуң харыы чок болган, ынчалза-даа хамаарылга хевиринде харыым шын – харыым чогул.

К.с. а.ү. *аштап тур мен* (өрээлди) – *аштап тур мен* (чем чиксээр); деепричастие хевири *өрээлди аштааш – аштааш, ат болдум, өрээлди аштай берди – аштай бердим, чемнензе*; даар наклонение хевиринде өрээлди *аштаза – аң аштаза, ынчалза-даа дараазында грамматиктиг хевирлери дөмөйлөшпөс: эгидиишкин залогу аштаныр* (арыгланыр) – *аштаар* (ук залог хевиринге ажыглаттынмас); болчуушкун залогу *аштажыр* (арыгланырынга дузалажыр) – *аштаар* (ук залог хевиринге ажыглаттынмас); доозулган вид *аштавыткан, аштап берген – аштай берген.*

Омографтар (*гр. homos* - дөмөй, *grapho* –бижип тур мен) – бижилгези дөмөй, ынчалза-даа утка болгаш адалгазы ылгалдыг сөстөр: *арга [арга] – арга [аьрга], кедээр [кэдэ:р] – кедээр*

[кэъдэ:р], будук [пудук] – будук [пуъдук], кызар [кызар] – кызар [кыъзар], алгы [алгы] – алгы [аългы]. Омографтарны графиктиг омонимнер деп база адаар.

Омофоннар (гр. *homos* – дөмей, *phone*- үн) – адаары дөмей, ынчалза-даа утказы болгаш бижири аңгы сөстөр: *чүгле* (артынчы) – *чүг-ле* (артынчылыг ч.а. «чүг ышкаш»), *черле* (артынчы) – *чер-ле* (артынчылыг ч.а. «чер ышкаш»), *тын* (кижиниң тыны) – *дын* (чүген дыны), *дең* (ч.а.) – *дең* (д.а.), *аккыр* (д.а.) *хар* – *ак-кыр* (д.а.) аът. Омофоннарны *фонетиктиг омонимнер* деп база адаар.

Омоформалар (гр. *homos* – дөмей, лат. *forma* - хевир) – чүгле кандыг-бир грамматиктиг хевириниң адалгазы болгаш бижилгези дөмейлежи берген аңгы чугаа кезектеринге хамааржыр сөстөр: *эзер* (А.п. ч.а) – *эзер* (к.ү. к.с.), *бе* (А.п. ч.а.) – *бе* (айтырыг артынчызы), *тик* (ноль) – *тик* (к.с.), *халып* (ч.а.) – *халып* (к.с. деепр. хевир), *артында* (ч.а.) – *артында* (артынчы). Омоформаларны *грамматиктиг омонимнер* деп база адаар.

Омонимнерниң тыптып кээр аргалары

1. Кожумактыг арга-биле чаа сөс чогаатканының түннелинде. Чижээ, *ажсыг* (артык) – *ажсы-г* (амдан), *ыжсык* (чылыг чер) – *ыж-ык* (аарыг), *күзе* (күзелин илередир) – *күз-е* (күскү үени эрттирер).

2. Сөстөрнүң грамматиктиг хевирлериниң дөмейлешкениниң түннелинде. Чижээ, *ун* (ч.а.) - *ун* (к.с. дужаал хевир), *харыы* (ч.а.) – *харыы* (ч.а. шаг-шинек).

3. Сөске үн өскерлишкениниң түннелинде. Чижээ, *ор* (к.с. орап) – *ор* (к.с. олур), *баар* (ч.а.) – *баар* (к.с. барар).

4. Өске дылдан үлегерлеп алыышкынның түннелинде. Чижээ, *кулак* (ч.а. орган) – *кулак* (ч.а. чудурук бай), *бас* (к.с.) – *бас* (ч.а. үн).

Омонимнерниң хөй уткалыг сөстөрдөн ылгалы

Тыва дыл эртеминде хөй уткалыг сөстөрни омоним сөстөрдөн ылгап билири нарын болгаш эргежок чугула айтырыгларның бирээзи. Оларның даштыкы хевир дөмейлешкек-даа болза, илередип турар уткалары ылгалдыг. Ынчангаш омонимнерни хөй уткалыг сөстөрдөн аңгылаарда, оларның лексиктиг утказын барымдаалаар:

1. Бир эвес даштыкы хевири дөмей сөстөрнүн утказында харылзашкак, чоок чүүл (даштыкы хевирин, кылдыныын, функциязын азы шынарын дөмейлээн) бар болза, ук сөстөр хөй уткалыг болур.

Чижээ, *орукту чырыдар – солунга чырыдар, изиг үе – изиг күзел, даг бажы – пөш бажы, чидиг бижек – чидиг санал, хөнек аксы – кажса аксы, чиик дүжер – хар дүжер, кара кыш – кара чер.*

2. Бир эвес адаары болгаш бижири дөмей, ынчалза-даа утказында харылзашкак дөмей чүүл чок болза, ук сөстөр омонимерге хамааржыр.

Чижээ, *бел* (балык) – *бел* (даг бели), *бес* (үнүш) – *бес* (эът бези), *бустаар* (алгырар) – *бустаар* (буска быжыар), *бис* (бижек бизи) – *бис* (а.о.).

Мергежилге 1. Бердинген эжеш сөстөрнү омонимер, омофоннар, омоформалар, омографтар деп бөлүктөй бижиңер.

Кадык (чем) – кадык (кижиниң байдалы), чүгле (артынчы) – чүг-ле (артынчылыг ч.а), будук (ыяштың) – будук (бүдүмөл), үн (ч.а.) – үн (к.с.), хары (кижиниң) – хары (угда), бел (балык) – бел (кижиниң), кадар (оът) – кадар (демдек), хар (бойдус болуушкуну) – хар (назы), долу (ч.а.) – долу (д.а.), чагы (тон) – чагы (телеграфтыг), шии (көргүзүг) – шии (уу), кулак (орган) – кулак (бай), саат (чук) – саат (хан оруу), дээр (кудай) – дээр (к.с.), шалың (акша) – шалың (дамды суг), саван (чунар) – саван (сиген), аартаан (шайны) – аартаан (чүгү), ажыдар (далганны) – ажыдар (эжикти).

Мергежилге 2. Эжеш домактардан омонимнерниң чижектерин тыпкаш, оларның хевирлерин тодарадыңар.

1. Аштап келгеш, аакталыр аштыг-чемниг авам кайдал? – Аалдың хеймер кызы өөн чайжок кадында аштап каапты. 2. Арыг чаагай агаар салгын арын-башты суйбагылаан – Арыг ишти алаак черде аныяктар хөглөп туру. 3. Дөргөн хар агый берген. – Башкы хар дагны, шөлдү маңган кылдыр будуп каапты. 4. Тосче чулук сыстып турда, карак чажы

бүлденээнзиг. – Сарыым кыстың кара чажы саарлып баткан Улуг-Хем-не. 5. Орай кежээ соңгалардан оттуг шолбан чайынналды. – Кежээ мурнунда – хүндү, чалгаа мурнунда – кочу. 6. Ай-даа четпээн, үр-даа болбаан. – Орай дүне, төгөрик ай. 7. Ыдык дашты аржыылымга ораап аар мен. – Долдурады долу чаай бээр, адыжымга аар дүжер. 8. Чүглө боттуң думчуун харап, хая көрнүп, согур апаар улус турар. – Караланың дуюун кескен Кашпал Хемчик хая дажы.

Мергежилге 3. Дараазында домактарда адаан шыйган сөстөрнүң омоним хевири-биле домактардан чогаадыңар.

Сарыг бүрү орук дургаар эстеп туру. (А.Д.) Буура дег эрги чыл эртти, бодаган дег чаа чыл келди. (Йөрээл) Оран чуртум чолду берзе, ойну оя чурттаксаар мен. (А.А.) Тарзан дыңзыг эвес үн-биле хөрөктей-дир. (А.Д.) Күс дүжүп, диинчээр өй чедип кээрге, черле ындыг-ла болгай мен, дунмам. (М.Ө) Сандан чаа шериг эзер-биле үрелдешкен олур. (С.П.) Даң адып, чер чырып келгенде, омак-сергээм кончуг оттуп келдим. Куу туман шугланыпкан кудай-дээрнүң кударанчыын. (Л.О.) Будуктуг ыяшка куш чыгыр, буянын өггө чон чыгыр (Үлегер домак) Шагар-оът бүрүзүндө боп-борбак шалын мөндүңейнип олурган. (А.Д.)

Мергежилге 4. Сөзүглелинде омонимниг бооп болур сөс бар 5 – 6 үлегер домактан бижээш, хевирин айтыр.

Үлегери: Кырган аът *орук* часпас. Орук (ч.а.) – аргыжарынга эптиг дески чер; орук (д.а.) – дежик; омоформалар.

Мергежилге 5. Дараазында эжеш чижектерниң хөй уткалыын бирги одуругга, а омоним хевирлиглерин ийиги одуругга чыскаай бижиңер.

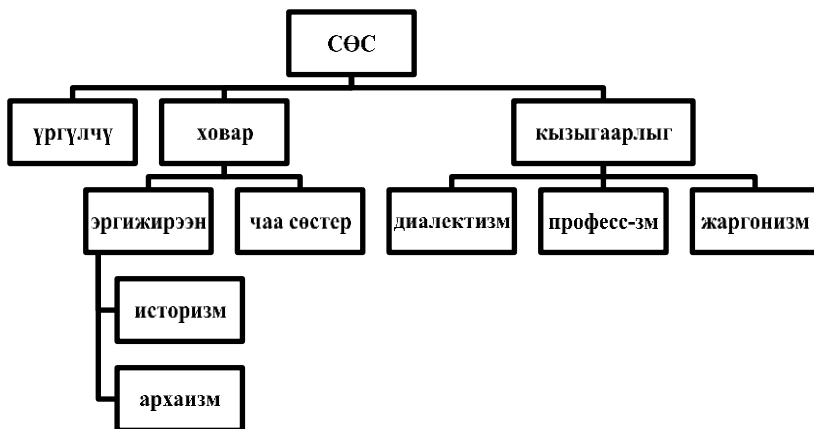
Бүрү (ыяштын) – бүрү (кижи болган), оорга (кижинин) – оорга (дагнын), салаа (холдун) – салаа (терге дугуюнун), чырык (хүннүн) – чырык (хеп), көк (өң) – көк (оът), бел (балык) – бел (дагнын ийи), диш (инектин) – диш (хирээ), соодар (аът) – соодар (мүн), тарыыр (тараа) – тарыыр (боозадыр), долу

(дүшкен) – долу (сава), алдын (күс) – алдын (билзек), эзер (аът) – эзер (шайны), чарт (угаан) – чарт (сөөк), хөл (сыык) – хөл (аът), чазык (кижи) – чазык (чагаа), чаштаар (суг) – чаштаар (уйгу), ай (үнүш) – ай (планета), үе (чайгы) – үе (кылыг сөзүнүн), чалгын (шанак) – чалгын (эзернин), чаа (эрги эвес) – чаа (дайын).

§ 4. ТЫВА ЛЕКСИКАНЫҢ АЖЫГЛАЛЫНЫҢ ААЙЫ-БИЛЕ БӨЛҮКТЕРИ

Тыва дылдың сөс курлавырында сөстөр хүн бүрүнүн чугаазынга ажыглаттынып турарының аайы-биле үш улуг бөлүктүг:

Схема 4.

ҮРГҮЛЧҮ АЖЫГЛАЛДЫҢ СӨСТЕРИ – эргежок чугула болгаш кижилернин аас-даа, бижимел-даа чугаазынга хүн бүрүде ажыглаттынып турар сөстөр. Үргүлчү ажыглалдың сөстери тыва дылдың бүгү чугаа кезектеринде бар. Оларны чугаага ажыглаары тыва дылдың эдилекчилеринин хар-назыны, эртем-билиинден-даа хамаарышпас. Чижээ, *чурт, ие, ада, төрээн, амыдыраар, дузалажыр, эргим, чарааш, узун, ийи, чүс, муң, мен, сен, ол, оккулаштыр, эртен, кыжын, дырс, карааш, чым-сырт* дээш оон-даа өске.

ХОВАР АЖЫГЛАЛДЫҢ СӨСТЕРИ – эргежок чугула эвес апарган болгаш чугаага ажыглаттынмайн, чидип бар чыдар азы чиде берген, бир болза чугаага чаа ажыглаттынып эгелээн

сөстөр. Ук сөстөрни эргижирээн база чаа сөстөр (неологизмнер) деп бөлүктээр.

1. Эргижирээн сөстөр – үргүлчү ажыглалалдың сөс курлавырындан үнгөш, ховар ажыглаттынып эгелээн сөстөр.

Кандыг-бир сөстүң эргижиреп, ховар ажыглалдың сөс курлавырынче шилчири чоорту болур болгаш элээн каш чаданы эртер:

- баштайгы үе-чадада сөстүң илередип турар чүүлү амыдыралга эргежок чугула эвес апарганы-биле, ооң адын адап турар сөс ховар ажыглаттынып эгелээр, а бир чамдыкта кандыг-бир чүвениң адын чаа сөс-биле солуп адай бергенде, эге баштайгы ады ажыглалдан үнүп, ховар ажыглаттынар;

- сөс ховар ажыглаттынып эгелээни-биле чоорту уттундуруп эгелээр;

- элээн үе эрткенде, сөс эргижиреп уттундургаш, чүгле кандыг-бир документиерге, улустуң аас чогаалының кайы-бир хевиринге азы чогаалчыларның төөгү-биле холбашкан чогаалдарыңа быжыгып артар.

Эргижирээн сөстөр **историзмнер** болгаш **архаизмнер** деп ийи хевирлиг.

Историзмнер – сөстүң адап турар болуушкуну, чүвези, процеzi амыдыралда чок болуп чиде бергенинден дылга ажыглаттынмастай берген сөстөр. Чижээ, *дүжүмет, чанчын, ноян, чинзе, дарзык, тос эрии, чызаан*.

Историзмнер амгы үеде эртем-төөгүлүг литературага эрткен үени төөгүп бижиирде база чечен чогаалга чурумалдыг уран арга кылдыр ажыглаттынар.

Архаизм (*гр. archaios* – эрте-бурунгу) – чаа сөс-биле солуттунгаш, үргүлчүнүң ажыглалындан үнүп, амгы үеге хамаарыштыр эргижирей берген сөс. Архаизмнер иштики элээн каш бөлүктөрлиг:

Лексиктиг архаизмнер. Амгы тыва дылда синоним сөзү ажыглаттынып турар эргижирээн сөстөр. Чижээ, *бадылергей (билет), ужар-хеме (самолет), коржаа (садыг), кижжи-бүрүс (сарбашкын), кадагааты (даштыкы), дириг-чурук (кино)*.

Семантиктиг архаизмнер. Амгы тыва дылдың сөс курлавырында камгалаттынып арткан-даа болза, эрги

утказындан аңгыда чаа уткага ажыглаттынып турар сөстөр: *тудугжу* – амгы утказы: тудугда ажылдап турар ажылчын; эрги утказы – сааттыг кижиге божудар кижиге, *саанчы* – амгы утказы: колхоз-совхозтуң фермазында инек саакчызы; эрги утказы – бодунуң инээ чок, кожазының азы байның инектерин сагжып, оон сүттеп ижиپ олурар кижиге.

Лексика-фонетиктиг архаизмнер. Лексиктиг утказы өскерилбээн, чүгле сөстүң даштыкы хевири өскерли берген сөстөр, чижээ, *пиит* (поэт),

2. ЧАА СӨСТӨР (неологизм *гр. neos* – чаа *logos* – сөс) – амыдыралда чаа ажыглаттынып эгелээн азы тыптып келген чүвени азы билигни адап турар сөстөр.

Амгы тыва дылда неологизмнер орус дылдан база орус дыл дамчыштыр даштыкы дылдардан үлегерлеттинген. Ук сөстөр эртем-техниканың, экономиканың база кижилерниң амыдыралының янзы-бүрү адырларының хөгжээни-биле холбашкан.

Чаа сөстөрниң бир чамдыы кыска үе иштинде неологизм бооп ажыглаттынгаш, үргүлчү ажыглалдың сөс курлавырынче шилчий бээр, чижээ, амгы үеде техниканың сайзыралы-биле холбашкан *компьютер, принтер, сканер, ноутбук, соталыг телефон* деп сөстөрни кижиге бүрүзү билир болгаш оларның адап турар чүүлдерин амыдыралда ажыглап турар, а *менеджмент, менеджер, мерчандайзер, брокер* деп кижиниң мергежили-биле холбашкан сөстөрни дыңнаан-даа болза, ук мергежилдин кижилери чүнү кылып турарын кижиге болганы тода билбес, ынчангаш бо лексемалар чаа сөс болур шынарын ам-даа чидирбээн. Ук сөстөрни дыл эртеминде *варваризмнер* деп адаар.

Амгы тыва дылдың сөс курлавырында чаа сөстөрниң лексика-семантиктиг бөлүктөриниң калбаан дараазында чижектер бадыткап болур: *заппер* – реклама үезинде дистанционнуг пулыт дузазы-биле каналдан каналче басып олурар телекөрүкчү; *лейбл* – этикетка; *неофит* – чоокта чаа чүдүлгө хүлээп алган кижиге, *римейк, ремейк* – бир-ле чүвени катаптаары дээш оон-даа өске.

Мергежилге 1. Сөзүглелде эргижирээн сөстөрни ушта бижээш, оларның лексиктиг утказының тайылбырын бериңер.

1. Бүгү Танды-Тываны чагырган Амбың ноянның саадап турар өргээзи бо-дур, кайы хире-дир чээ, оолдар? Ооң эжиинде ол хадып турар дарзык болган болза, ноян өргээзинде деп чүвени айтып турар дээр. Ынчаарга ам Ноян аалында-дыр. Барып бараалгаар бис бе? – деп, Кижиир-оол өөрүнден канчаарлар эвес дээнзиг шенеп айтырган. (С. Тока)

2. Амбың ноян Танды-Тываның хамык чүгүнче дүжүметтерин дамчыштыр чүглүг бижик тарадып кагыскан. Ук таңмалыг бижикте айытканы болза, Хомду кодада арткан манчы шерийн базары-биле дузалажыр кылдыр элээн каш чүс кижилиг шеригден чорудуп бээрин кожа-хөлбээ моолдар дилеп турар. Мындыг төлээде боо адып, аът мунуп билир эр хиндиктиг кижилерни бүрүн аът-хөл, ок-чемзек, аъш-чем, дериг-херекселдери-биле доп-дораан Амбың ноян таңма черинче чорудуп бээрин дужаап негээн турган. (С. Тока)

3. Адак сөөлүндө салуучут кежигүнүнге киирер дээш, ат бижээн кижилерниң адын адаарга-ла, ол кижии туруп кээр, ол бир берге турган: аңаа алыр-албазын дугуржуп, шүгүмчүлөп саналдааш, шупту хол көдүрүп бадылаар чүве болду. Барык-ла дөгереviste деп бадылаан. Бүгү чыылганнарны тараткаш, кежигүнге кирген кижилерни арттырып калгаш, бүрүткөп бижээш, сый-сый тудуп каан, кызыл шугумнуг, моду саазында моолдап бижээш, адаанда дөрбелчин таңма каккан бижиктер берген.

- Түр бадылгергей бижиинер бо. Эки, шынчы эдилээр силер дээн.

Ынчан 1925 чылда аревэге кирип алган мен. (С. Сарыг-оол)

Мергежилге 2. Адаанда сөстөрүни архаизмнер, историзмнер деп бөлүктөп бижиңер.

Тос-таңма, сүзүк шериг, хымыраан, сөгече, хелин, чинзе, паштанчы, коржаа, хувискаал, ужар-хеме, доскуул, кижии-бүрүс, дириг-чурук, каргыс, чанчын, чычаан, ланчыы, шаагай, бийир, хувискаалдыг шериг, бүрээ, дамбыра, хораа, чалаң, ойнаар-бажың, аревэ, хей-от, мээрэң, чактыр, кегээрел, хүндү, камың,

бүүзе, эп-камды, асуулда, кадагааты, комсомол, октябрыт, пионерлер.

Мергежилге 3. Домактарда архаизмнерни ушта бижээш, оларның амгы тыва дылда синонимнерин бижиңер.

Бир кежээ «ойнаар-бажыңга» «дириг-чурук» болур дээн деп хамык-ла улус чыгып турар. (С.Б.) Минчи үш хааржак оттуг-ыяш кире бээр лаазаны тып алган. (С.Т.) Ынчаарга ам ак хаан дүжүлдөдөн дүшкен, кызыл хаан садаан мындыг-дыр аа? (С.Б.) Оон пөс-даа чок, энме-хаяажок аъттыг солааннар селемелерин бисче арыңган, сыр-кара маңы-биле тавартып, кырывыста-ла келди! (С.Б.) – Ээ, сени-даа! «Оттуг-терге» - чычаан деп чүве-дир. (С.С.) Бижик-даңзызы чугажак, кызыл, кара шугумнуг саазыңга кыдат бүүзелеринден алыр бийир, яндаң-биле бижиир. (С.Т.) – Аа, ол дээрге хей-от деп чүве-дир. Барыында чырык бээр шил-дир ийин. (С.Т.) А бокта, ачамда ол кыдат чаңчаларның хөйүн канчаар. (Ч.Ч.)

Мергежилге 4. Лексиктиг база семантиктиг архаизмнерниң чижектерин С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолду тоожузу» деп чогаалындан ушта бижиңер.

Мергежилге 5. Дараазында чижектерден лексиктиг архаизмнерни ушта бижээш, бадыткалын бериңер.

Саанчы, дириг-чурук, дагыл, ноян, ужар-хеме, тудугжу, бырыстаа, өргээ, кадагааты, бадылгергей, саавыр, можу, төре, дүжүмет, хей-от, хойдурук.

Мергежилге 6. Эртем-техниканың база экономиканың хөгжээни-биле амгы тыва дылда неологизмнер болуп турар сөстөрниң чижектерин бериңер.

Мергежилге 7. Адаанда сөстөрниң амгы тыва дылга кажан чаа сөстөр бооп турганын база кандыг төөгүлүг болуушкун-биле холбашканын чугаалаңар.

Луноход, спутник, ракета, атомнуг реактор, космос, космонавт.

Мергежилге 8. Сөөлгү чылдарда орус дылдан үлегерлеттинген болгаш амгы тыва дылда ажыглаттынып турар чаа сөстөрнүн чижектерин бериңер.

КЫЗЫГААРЛЫГ АЖЫГЛАЛДЫГ СӨСТЕР – кижилернин чурттап турар девискээринин, кылып турар ажылы азы мергежилинин аайы-биле база кандыг-бир социал бөлүккө хамааржып турарынын аайы-биле кызыгаарлыг ажыглаар сөстөр.

Кызыгаарлыг ажыглалдыг сөстөрнүн бөлүктери:

- диалектизмнер;
- профессионализмнер;
- жаргонизмнер.

1. Диалектизмнер (*гр. dialektos* – аялга) – 1. Тускай чер-девискээрге ажыглаттынып турар, кайы-бир диалектинин словарь составынга хамааржыр сөстөр.

2. Литературлуг дыл-биле деңнээрге, тодаргай диалектиге хамааржыр болгаш фонетиктиг, морфологтук, синтаксистиг, фразеологтук база семантиктиг онзагайларлыг сөстөр.

Тыва дылдың диалектилерин онзагай демдектерин барымдаалап, дараазында бөлүктөргө хуваап болур:

Чингине лексиктиг диалектизмнер. Утказы литературлуг дылдың сөзүңгө дүгжүп турза-даа, үн тургузуг болгаш адалгазы дөмөйлөшпес диалект сөстөр. Чижээ, *чыышкын* (чүък), *хүреген* (күдээ), *ыйбааңгы* (үгү), *ээр-кара* (ширтек), *шыылай* (тооргу), *ынаалаар* (ачылаар), *ярыжар* (чугаалажыр).

Лексика-семантиктиг диалектизмнер. Адалгазы литературлуг дылдың сөзүңгө дөмөй, ынчалза-даа кайы-бир диалектиде өске уткалыг ажыглаттынып турар диалект сөстөр. Ук чижектер аразында омонимнер болур: *алды* (дырбактыг) – лит. *алды* (ап алды), *күштээр* (*кончуур*) – лит. *күштээр* (күш арныр), *күдер* (эр тооргу) – лит. *күдер* (чолдак тырын), *шывык* (өг кидизи) – лит. *шывык* (хаак).

Фонетиктиг диалектизмнер. Литературлуг дылдың сөзү-биле лексиктиг утказы дүгжүп турар, чүгле сөстө ажык үннүн (вокализм) азы ажык эвес үннүн (консонантизм) адалгазы ылгалып турар диалект сөстөр. Чижээ, *ындыг – андыг, иргин – эргин, чылапча – чулапча, чуңгу – чуңгуу, наадым – аадым, пөш – мөш, чүве – чүме, хырба – кырба, дая – тая, ийи – ижи.*

Грамматиктиг диалектизмнер. Кандыг-бир чугаа кезектерин өскертип турда, оларның грамматиктиг хевирлеринге улуг эвес чайгылышкыннар болу бээр диалект сөстөр: *хемден – хемнен, чугаалаңар – чугаалагар, номуңар – номугар, келгеш – келгештиң, суурже – суургуду, берипкен – беривиткен, оон – онуун, келзимзе – келзим изе, аът-биле – аътпыла, иелээн – иййээн, даргала- – даргада-, балыккылаштыр – балыкшылаштыр.*

Этнографтыг диалектизмнер. Чүвөлөрнүң аттарын тус черний-биле адаар диалект сөстөр. Чижээ, *хокаш, дөңгүр, мындычак, куудай, даспан* (тожу чонунуң чугаазында иви малдың аттары); *боракчын, алакчын, көхүүш, шоңма, дархат, чахы, оракшын, суксугу* (тере-хөл чонунуң чугаазында суг куштарының аттары); *паска, тоорулга, пыла, бамбай, адакса* (эрзин чонунуң чугаазында эт-сеп аттары).

Мергежилге 1. Ш.Ч. Сат, Е.М. Кууларның «Тыва диалектология» (1987, 2013) деп номунда Улуг-Хем – Чаа-Хөл аялгазында диалектизмнернүң лексиктиг, фонетиктиг, грамматиктиг онзагайларын тодарадыңар.

Үлегери: билзек (ниити ажыглалдың сөзү) – билзик (фонетиктиг диалектизм), бо чижекте литературлуг дылдың [э] деп үнүңгө [и] деп үн дүгжүп турар.

Мергежилге 2. Дараазында диалектизмнерни литературлуг дылдың сөстери-биле деңнеп, онзагай чүүлдерин тодарадыңар.

Андыг (ындыг), өөрениир (өөренир), даггыды (дагже), пажың (бажың), күн (хүн), тавыска (тавак), сүге (балды), маака (маңаа), ховуган (ховаган), ээш (кыс адыг), биживидер (бижиптер).

Мергежилге 3. Эжеш сөстөрдө диалектилернин онзагайын айыткаш, Ш.Ч. Сат, Е.М. Кууларнын «Тыва диалектология» (1987, 2013) деп номунун дузазы-биле кайы девискээрниң чонунга хамааржырын тодарадынар.

Багана – магана, педик – бедик, ыйгы – адыг, шайладыр – шайладыыр, чүък – чыышкын, келин – керин, хемден – хемнен, эрик – херик, таглы – үлегер, таа-тен – хараган, хумун – хуун, мурнаар – мырнаар, амыр – авыр, алды – киш, кокай – кокаай, динмирээр – дүңмүрээр, көпеек – хөпеек, чевен – чемен, тоона – хараача, кулур – далган, көрүвүдер – көрүптер, оон – онуун, чунгу – чуңгуу, ногаан – огаан, каттаар – чимистээр, дуңмай – огоом, барзым изе – бырзымза, үлгүүр – элгүүрге, ынчап – ынчаап, сайзанак – сайданак, шышкан – күске, сарыг үс – саржаг, оттулар – оккулар, тоовас – тогбас, тас инек – инек, чылапча – шылапча, шүдүнзе – сүдүнзе, доскаар – доксаар, умпес – үнмес, таар – шоодай, бокка – борта, ярыжар – чугаалажыр, куда – адаш, даңгырак – таңгырак, төмбес – төнмес, чүве болду – чолду.

Мергежилге 4. Одуруглардан диалект сөстөрнү тыпкаш, кайы черниң чонунун чугаазынга ажыглаттынарын айтыңар.

Канчангаш-ла көөрүмге, аъттыг улус
Карак-ла бо, малчыннар дээш – өөрүмнейнээн,
Кара-ла шаар – каарганнар дег сөктүп кел чор. (Ю. Кюнзегеш)

«Ужуражып соодашпааже болур бе?» дээш,
Уткуй үндүм. Катканынның кара бажы,
Уктаарымга, малчын кижини шаанын чогул! (Ю. Кюнзегеш)

Хоочумну эмчилерге шинчидип ап,
Кожайзыдыр хүндүледип ажаатса-даа,
Хокаштарым, аңчы ыжым сакты бердим. (Ю. Кюнзегеш)

Дагнын эдээ дазыр шөлге,
Даштыг бүүрээ аразынга,
Тарбаганнар болганчок-ла

Тала тыртчып бөлдүнчү бээр. (Л. Иргит)

Мөндекейлер чолдаңайнып,
Мөгелер дег, колдамнажып,
Сен бе, мен бе диген ышкаш,
Сегиржип ап, хүрежирлер. (Л. Иргит)

Эжишкилер оюн-баштаа-биле шак ынчаар одажып
чораш, аът ажаакчызы Оруспайның бажыңыңа чеде
бергеннер. Бышкак идиктерлиг ашак кижидаргаларны бозага
кырынга хол тутчуп уткуп алган:

- Иргиша өрүү эртсиннер! Быдаа хайындырар йоор бо?
Таа ийен, мнав ийерлер игба?

- Болаарлар кайнаар баар чимел? (С.Сарыг-оол)

Мергежилге 5. Чер-чуртуңарның чонунуң чугаазындан
дараазында лексика-семантиктиг бөлүктөрдүн диалект
сөстөрүнүн чижектерин бериңер.

а) аяк-сава аттары:

б) аыш-чем аттары:

в) азырал дириг амытаннар аттары:

г) дөргүл-төрөл аттары:

д) кат-чимис, үнүштер аттары:

Мергежилге 6. Дараазында сөстөргө синоним диалект
сөстөрүн тыпкаш, оларның онзагайын тодарадыңар.

Үлегери: ширтек – ээр-кара (лексиктиг диалектизм), бөрү –
бөөр (фонетиктиг диалектизм).

Согааш, күдээ, ынчан, хумуң, хараган, кат, туткууш,
кудар, меңээ, тайгаже, чугаалажыр.

Мергежилге 7. Дараазында чижектерден ниити
ажыглалдың сөстөрүн тыпкаш, диалект сөстөрүнүн онзагайын
айтыңар. Келин, дуңма деп сөстөр ажыглаан үлегер домактардан
сактып бижиңер.

Хүрежир – хүрежиир, келин – керин, идик – эдик, кадак – хадак, аптара – аптыра, дуңма – дыңма, туман – туван, мөш – пөш, ува – угба, пел – бел, ыядыр – йадар, чылапча – чулапча.

Мергежилге 8. Мөнгүн-Тайга азы Тожу чонунун чугаазындан этнографтыг диалектизмнерниң чижектерин бериңер.

ПРОФЕССИОнализмнер – кандыг-бир профессионал бөлүк кижилер-ниң чугаазынга ажыглаттынар сөстөр болгаш сөс каттыжышкыннары.

Кызыгаарлыг ажыглалдыг сөстөрниң иштинде тускай профессионал-терминологтук лексика онзагай черде турар. Ук лексика **терминнер** болгаш **профессионализмнер** деп бөлүктөргө чарлыр.

Терминнер дээрге эртем, үлетпүр, көдээ ажыл-агый адырында база техникада албан езу-биле бадылаттырган кандыг-бир билигни илередир сөстөр, а **профессионализмнер** – кайы-бир профессионал бөлүктүң азы тускай мергежилдик кижилерниң колдуунда аас чугаазында нептерээн болгаш кандыг-бир билигниң эртем аайы-биле езулуг шын ады болуру албан эвес сөстөр.

Эртем, мергежил бүрүзү тускай терминнерлиг. Тодаргай эртемниң азы мергежилдиң терминнериниң каттыжышкынын **терминология** дээр, чижээ, *философия терминологиязы, дыл эртемниң терминологиязы, көдээ ажыл-агыйның терминологиязы, физика терминологиязы, сан эртемниң терминологиязы* дээш оон-даа өске.

Терминнер тодаргай эртемге чаңгыс уткалыг ажыглаттынары-биле өске сөстөрдөн ылгалыр. Терминнер ниити билдингир база тускай (чүгле специалистерниң билири) болур. Чижээ,

Химияда

Ниити билдингир лексика: *кислота, водород, кислород, газ, реакция.*

Тускай лексика: *гидролиз* (нарын бүдүмелдин сугнун дузазы-биле аңгыланары), *иодометрия* (химиктиг анализтиң

бир аргазы), *гидрогенизация* (водородтун бүдүмөл-биле катчыр реакциязы).

Медицинада

Ниити билдингир лексика: *диагноз, стрептоцид, инъекция, наркоз, фурацилин, бюллетень, стационар, ингаляция, лежкопластырь*.

Тускай лексика: *серотерапия* (сыворотка-биле эмнээри), *фиброма* (ыжыктың бир хевири), *лизис* (температураның чоорту бадары), *детрит* (оспага удур тарылга кылыр препарат).

Дыл эртеминде

Ниити билдингир лексика: *кол сөс, лексика, синоним, ударение, домак, сөс каттыжыышкыны, наречие, үн, слог, тодарадылга, фонетика*.

Тускай лексика: *морфема* (дылдың эң биче уткалыг кезээ), *метонимия* (сөстү доора уткага ажыглаарының бир аргазы), *агглютинация* (дазыл соонга элээн каш кожумактарның шуужуп катчыры), *атрибут* (тодарадылга).

Шупту мергежилдерде терминнер профессионализмнер-биле харылзашкак. Ынчалза-даа чамдык мергежилдерде профессионализмнер колдап чоруур. Чижээ, аңнаашкын болгаш балыктаашкын: *дузактаар, какналаар, аң сүрер, истээр, аң изинге кирер, олча, саадак, койгун кокпазы, сегирттир, аң ужжуруп алган; четкилээр, сыырткыыш, холдаар, мормышка, шыйлашкыннаар, баралаар*.

Өске мергежилдерниң профессионализмнериниң чижектерин көрээлиңер.

Моряктарның чугаазында: *склянка* – чартык шак, *кок* – повар.

Полиграфтарның чугаазында: *подвал* – солуннуң адакы кезээнде статья, *полоса* – белеткеп каан азы парлаттына берген арын.

Компьютерщиктерде: *железо* – компьютер аппаратуразы, *мышь* – компьютерниң тускай кезээ, *ноутбук* – кейстен улуг эвес хемчээлдиг портативтиг компьютер.

Экономистерде: *бренд* – садыг марказы, *креатив* – кандыг-бир бараанны, садыг марказын азы хандырылганы шимчедири-биле ажыглаар чогаадыкчы шиитпир; *креатор* – креативти чогаадып тургузар рекламист дээш оон-даа өске.

Сарыг шажынның суртаакчылары лама башкыларның чугаазынга бо-ла ажыглаттынар хүрээнің музыка херекселдерининг аттары: *туң* (ракушка), *кеңгирге*, *шаң* (тавактар), *бушкур* (рожок), *дамбыра* (вертушка).

ЖАРГОНИЗМНЕР – кандыг-бир социал бөлүккө хамааржыр кижилерниң чугаазынга ажыглаттынар сөстөр. Ук сөстөрни арго болгаш жаргон сөстөр деп аңгылаар.

Арго (*фр. argot* – жаргон) азы **сленг** – кандыг-бир социал, профессионал азы назы-хар аайы-биле бөлүктөшкөн кижилерниң чугаазынга ажыглаттынар сөстөр. *Школачы арго. Студентчи арго. Спортчу арго. Көзөр ойнакчыларының аргозу. Ооржулар аргозу. Чурукчулар сленгизи. Аныяктар сленгизи.*

Барахолка – рыноктуң бир хевири, *прикол* – баштактаныг, *сейшен* – хөй эвес санныг музыкага сонургалдыг кижилер чыылган амгы үениң рок, поп азы джаз музыказының кежээзи, *базырттынар* – чемненир, *супер* – кончуг эки, *довурак* – чаңгыс чер чурттуу, *чорбас кижжи* – херек чок, *фэнзин* – фанаттар журналы, *музон* – музыка, *мобила* – мобильдиг телефон, *тачка* – автомобиль.

Жаргон (*фр. jargon*) – арго сөстөргө дөмей-даа болза, чүглө чүвөлөрни дорамчылап, куду көргөн аянның ажыглаан сөстөр. Чижээ, *мент* азы *өшкү* – милиционер, *бомжара* – тодаргай чурттаар чер база ажыл чок, чер кезип чоруур кижжи, *коммуняка* – коммунист, *чувак*, *чувиха* – аныяк оол, *уруг*.

Мергежилге 1. Дараазында профессионализмнерни эртем аайы-биле аңгылааш, кандыг эртемниң кижилери оларны үргүлчү ажыглап турарын айтынар.

Флора, хан базыышкыны, аэробика, ритм, фауна, анализ, кросс, пауза, нота, чер бөмбүрзээ, үнүш аймаа, рентген, ча адар, компьютер, сайт, финиш, дезинфекция, грипп вирузу, дириг амытаннар, фикус, аялга, оркестр, сканер, фонендоскоп, бактерия, дуб, фиалка, флешка, композитор, баритон, сула шимчээшкин, либретто, принтер, чүрек согары, хылдыг хөгжүм, арзылаң, Интернет, лимон, плеврит, инфекция, хову күскези, файл, дирижер, диинц.

Мергежилге 2. Сөзүглелде профессионализм сөстөрнү тыпкаш, кайы мергежилдин кижилеринин чугаазынга ажыглаттынганын чугаалаңар.

1. Бир эвес режиссер кижинин сорулгазы – чогаалдын (оригиналдын) кол утказын өскөртпейн, авторнун ында идип үндүргөн идеясын чаа үеге дүүштүр илерединин аргаларын дилеп тывар дээр болзувусса, Алексей Ооржак салган сорулгазын чедишкенин күүсеткен деп санаарынын барымдаалары бар-дыр.

... чечен чогаал болгаш театр критиги Антон Калзан «Өзүлдениң демдектери» деп номунда «Хайыраан бот» ышкаш кандыг-даа классиктиг шиини чаа ёзу-биле номчуп көрүпкен режиссер ону чаа үеге тааржыр аян-биле сценаже үндүрер аргаларны дилеп, тывар болгаш ажыглаар эргелиг» дээнин утпаалыңар. (Чап Чүлдүм)

2. Тыва литературлуг дылдын стильдеринин стиль аргаларынын тыптырынга болгаш хөгжүүрүнге диалектилер, эн ылаңгыя моол дыл, орус дылдан кылган хөй янзы очулгалар, орус дылдын сөс байлаа, стиль аргалары улуг ойнаашкынныг болган. Ол дугайын публицистика, солун болгаш эртем стильдеринге хамаарышкан хөй санныг терминнерни моол болгаш орус дылдардан үлегерлеп алганы тодаргай херчилеп турар. (Д.А. Монгуш, Ш.Ч. Сат)

Мергежилге 3. К-Э. Кудажының «Ыы» деп чогаалындан үзүндүлөрдө кызыгаарлыг ажыглалдын сөстөрүн тыпкаш, оларны кандыг сорулгалыг ук сөзүглелде ажыглаанын тайылбырлаңар.

1. – Семис кас эди эккелдин бе?

- Бичии чүве бар-ла, эмдик теведе чүү боор, ам дораан мунуптар-ла бис ыйнаан – деп, Илбек харыылааш, эжинин кулаанга сымыранган: – Кас эди дээрге чыдыг чашпан-дыр, тева мунары дээрге ону тыртары-дыр...

Бисте кумарлаар «куштар» база бар.

- Ажыт, ажыт! Кире-ле берзимзе, дораан соктуруп алып бис. – База эжинге сымыранган: - «Кумарлаар» дээрге чашпан

төнгөн, ат болган, «аараан», «чүдээн» дээни ол-дур, а чашпан тыртарын соктунар дээр...

- Адыр, адыр, өннүг телевизорну ам дораан көрө бээр силер.

Илбе чанында эжиниң кулаанга сымыранып четтигипкен:

- «Өннүг телевизор» дээрге чыдыг чашпан соонда каракка көстүр элдеп-эзин өннүг дүрзүлөр-дир, галлюцинация... .

2. Аътчыгаш. Кандыг чыдыр сен, колхоз? Кадык байдалың кандыг-дыр, бөдел? ... Сенден өчүктеди бе, довурак? Ол дугайында менче борадан согунनावыт. Бора шелерге, чүгө харыылаवास кижиге сен.

Мергежилге 4. Дараазында домактарда жаргон сөстөрнүн уткаларын тайылбырлааш, К.Б. Кууларның «Студентилерниң чугаазында бок сөстөр» деп ажылынга даянып, чогааттыгандар аргаларының аайы-биле бөлүктөнөр. Жаргон сөстөрнү чугаага ажыглап чаңчыга бээрге, чүгө чедирип болурул, оларның тыптып келир кол чылдагааннарын тодарадыңар.

1) Че, уруглар, мен-даа куйт дээрим ол. 2) Кызылда труба пати кайда болур туарыл? 3) Сөөлгү парада кишка сыгыртып эгелээрге, бергезин чүү дээр сен. 4) Че кайгалың амыр эвес, өрээлинде оолдарны кочегарлапкаш кел. 5) Эртен ИЗО-да зачет болур бе? 6) Ооң-биле холбашкаш канчаар сен, чорбас кижини. 7) Суг мод уруглардан кезек када карак салбайн турдум. 8) Орлан комбуда парлап алган реферадын номчуп олурган. 9) Аганак сөөлгү модельдин мобилазы-биле таныжып, ону чушкуп олурган. 10) Севил ВКР-ге ажыглаар материалдар чыып турган.

Мергежилге 5. Домактарда сөстөрнү кызыгаарлыг ажыглаттынар сөстөрнүн кайы бөлүүнгө хамааржырын тодарадыңар.

Биеде болза, чараш-аң кончуг туар чер чүве, оглум. (С.С.) Ынчангаш бистиң аңчылар «чеде кортук эрнүн орнунга, чаңгыс эки ыт дээре» дижир боор чиме. (М.М.) Борто таанда кайын дүүрөп каар мен, үзе базып үнө-ле бээр мен ыйнаан. (С.С.) Дары чыды чыттап көрбээн штаб кырзалары! (Ч.О.) Чер

хүндөн санаарга, үш дугаар планета болур. (М.С.) Мону аккып бээр дээш бээр чедип келдивис иен. (С.С.) Чок, эжим генерал. Шериг кижиге генерал болурун дөмөй-ле күзеп чоруур. (Ч.О.) Мындыг-ла болгай боларың: кызыл эндээр эвес. Сек үнгенин черле эндевес (С.С.) Фауна дээрге дириг амытаннар-дыр. А мен... шуравилер афган черден чоргужеге, боо-чепсээм салбас мен. (Ч.О.) Силерге байыр чедирип тур мен, хакай – деп-ле мээң холум тудуп тур оо. (М.М.)

Мергежилге 6. Дараазында сөстөрнү ажыггалының аайы-биле бөлүктөнөр: 1) үргүлчү ажыггалдың сөстөрү; 2) ховар ажыггалдың сөстөрү: эргижирээн сөстөр, чаа сөстөр; 3) кызыгаарлыг ажыггалдың сөстөрү: диалектизмнер, профессионализмнер, жаргонизмнер.

Чурт, элдик, ие, лексема, оттуг-терге, стример, чиме, ажылдаар, домак, плоттер, хөөрге, эргим, кластер, багана, матем, ажык үн, ярыыр, дигитайзер, чаңгы, падеж, чактыр, дөс, арык, сканер, өгдүвө, барзам, кузук, морфема, ай, чорбас (кижи), принтер, апат чок, өгбө, драйвер, метафора, чайлыр (угаан), ат орну.

Айтырыглар:

1. Ниити ажыггалдың сөстөрү деп чүл?
2. Үргүлчү ажыггалдың сөстөрүнүн курлавырынга кандыг лексика хамааржыр? Оларда кандыг шынарлар чок болурул?
3. Ховар ажыггалдың сөстөрүнүн курлавырынга кандыг сөстөр хамааржырыл?
4. Эргижирээн сөстөр деп кандыг сөстөрүл? Сөстөрнүн эргижирээринин чадаларының бир аай болбазының чылдагааны чүдөл?
5. Сөстүн эргижирей бээринин кандыг чылдагааннарын билир силер?
6. Историзмнер деп кандыг сөстөрүл? Архаизмнер деп кандыг сөстөрүл? Ук сөстөрнүн кандыг ылгалдары барыл?
7. Неологизмнер деп кандыг сөстөрүл? Олар кажан чаа сөс болур шынарын чидирип, үргүлчү ажыггалдың сөстөрүнүн курлавырынче шилчирил?

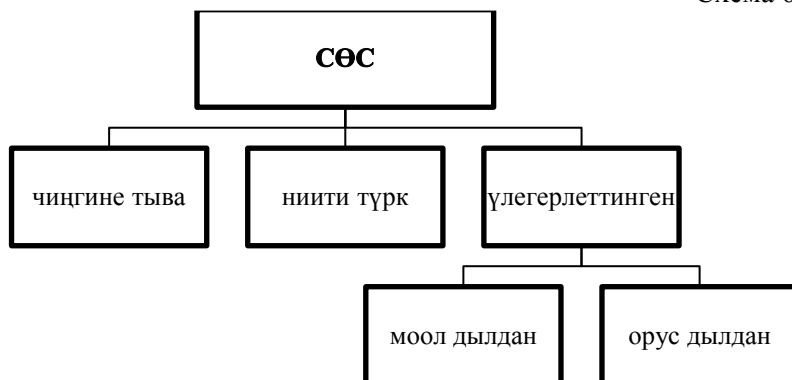
8. Кызыгаарлыг ажыглаттынар сөстөргө кандыг сөстөр хамааржырыл?
9. Диалектизм, профессионализм база жаргонизмнерниң литературлуг дылга хамаарылгазы кандыгыл?
10. Диалектизмнер кандыг фонетиктиг, лексиктиг база грамматиктиг онзагай чүүлдерлиг болурул?

§ 5. ТЫВА ЛЕКСИКАНЫҢ ТЫВЫЛГАН УГУНУҢ ААЙЫ-БИЛЕ БӨЛҮКТЕРИ

Кандыг-даа чоннуң амыдыралында болуп турар өскерлиишкиннер ыяап-ла дылга салдарлыг бооп, ооң словарьлыг составынга быжыгланып артар. Ынчангаш тыва дылдың словарь составында сөстөр тывылган угунуң аайы-биле чаңгыс аай эвес болгаш онзагай төөгүлүг.

Амгы тыва дылдың лексиказында сөстөрни тывылган угунуң аайы-биле дыл эртеминде дараазында бөлүктөргө хуваап турар:

Схема 6.

Чингине тыва сөстөр. Тыва улустуң аңгы дылдыг чон бооп сайзырап, хөгжүп келген үезинден эгелеп тывылган сөстөр. Чингине тыва сөстөрни тодарадыры - нарын айтырыгларның бирээзи. Ук сөстөргө хөй эвес санныг бөдүүн сөстөрдөн аңгыда колдуунда нарын азы каттышкан тургузуглуг сөстөрни хамаарыштырар. Чижээ, төрөл харылзаалар илереткен лексемалардан дараазында чижектер чингине тыва сөстөргө

хамааржыр: *сарыым, өпей, огоом, онай, чаава, душтук, аал ишти, өг ээзи, кат-ие, даай-ава, угба, уйнук, хайа* дээш оон-даа өске. Ынчалза-даа *кырган-авай, кырган-ачай* деп сөстөр тыва дылдан аңгыда алтай дылда база ажыглаттынып турар.

Ниити түрк сөстөр. Тыва дыл генетиктиг классификация аайы-биле түрк дылдырга, тодаргайлаарга, амгы түрк дылдарның сонгу-чөөн бөлүүнгө (d дылдар деп-даа адап турар) хамааржыр. Ынчангаш ооң лексиказының өзээн ниити түрк сөстөр тургузуп турар. Олар морфолог-фонетиктиг тургузуунуң аайы-биле амгы огуз, кыпчак, кыргыз, карлук-уйгур, якут база булгар дылдарның сөстөринге дөмей болгаш бурунгу түрк бижиктерде демдеглеттинген. Ниити түрк сөстөр тыва дылдың бүгү чугаа кезектеринде таваржып турар.

Таблица 4.

<i>Чугаа кезектери</i>	<i>тыва</i>	<i>алтай</i>	<i>хакас</i>	<i>тофа</i>	<i>казах</i>	<i>татар</i>	<i>башикир</i>
чүве ады	баш	баш	пас	баш	бас	баш	баш
	белек	пелек				бүлек	бүлек
	сырга	сырга	ызырга	сырга	сырга	сырга	хырга
сан ады	ийи	еки	ики	йһи	еки	икі	икі
	беш	беш	беш	беш	беш	биш	биш
	муң	мун	муң	муң	мың	мӱң	мӱң
демдек ады	мөге	мөкө	бөкө	мөге		бүжэк	бүжэк
	семис	семиз	симис	семис	семиз	симиз	химиз
	бертик	бертик	пиртик	бертик	мертик	биртик	биртик
ат орну	сен	сен	син	сен	сен	сен	син
	ол	ол	ол	ол	ол	ол	ол
	бис	пис		биъз	биз	биз	биз
кылыг сөзү	ал-	ал-	ал-	ал-	ал-	ал-	ал-
	бас-	пас-	пас-	баъз-	бас-	бас-	бас-
	сүр-	сүр-	сүр-	сүр-	сүр-	сүр-	хүр-
наречие	эрте	ерте	ирте	эрте	ерте	ирте	ирте
	бээр	бери		бери	бери	бири	бирли
	дүүн			дүүн			

Амгы тыва дылда ниити түрк уктуг сөстөрнүң өске түрк дылдарның сөстөрнүңден ылгалып турар онзагай чүүлү колдуунда сөс эгезинге ажык эвес үннернүң солчуп чорууру-биле холбашкан. Чижээ, **ч || ж || й:** *чүрек – жүрек* (узб., кбал.,

каз., ккал.), *йүрек* (турк., уйг., азерб.), *чүс – жүз* (кбал., бал., кар., ккал.), *йүз* (турк., тур., гаг., кум., ног.), *чыл – йыл* (турк., азерб., башк., уйг.), *чылан – йылан* (уйг., кыпч., тур.), *челе – желе* (тур., кырг., азерб.), *чок – жок* (кырг.), *йок* (каз., ног.);

х || г || к: *хар – гар* (кар-уй., тур., кырг., алт., тат., башк.), *хырын – гарын* (азерб.), *карын* (каз.), *хемир– гемир-* (турк., тур., азерб., узб.), *хөл – көл* (кум.);

к || г: келин – гелин (турк., тур., гаг., азерб., узб.), *кыс – гыз* (азерб.), *кара – гара* (азерб.), *кел – гел* (кум.), *көр – гөр* (кум.);

м || б: *моюн – бойун* (турк., тур., азерб., ктат., кум., уйг.), *бертик – мертик* (каз.), *моюндурук – бойундурук* (ктат., тур., гаг., азерб.), *мерген – берген* (як.), *мең – бең* (тур.);

с || х: *сырга – хырга* (баш.), *семис – химиз* (баш.);

ш || ч: *шырай – чырай, кушкаш – кушкач* (алт.);

Ол ышкаш сөстүң кайы-даа кезеэнге ажык болгаш ажык эвес үннерниң фонетиктиг болуушкуннары-биле холбашкан: *даай – дайы* турк., азерб., тур. *тай* кырг., алт., хак.;

сарыг – сары тур., гаг., азерб., кум., кырг., тат., каз., ккал.; *сариг* уз.;

балык – палых хак., *ак – ах* хак.;

ада – ата (тат., ног., каз.), *идик – итэк* (тат.);

дилги – түлгү (хак.), *түлкү* (кырг., алт.);

аът – ат (кырг., каз., уйг., туркм., азерб., тур.)

даш – тас (ног.), *даш – тош* (узб.);

сырын – сарын каз., тат., алт., хак., шор;

соо- (соодар) – сова- турк., *согу-* тоф.

согун – соган хак., шор; *согон* алт. дээш оон-даа өске.

Моол дылдан үлегерлеттинген сөстөр. Тыва дылдың сөс курлавырында моол уктуг сөстөр, өске түрк дылдарга бодаарга, арбын таваржып турар (30%)⁶. Ук сөстөрниң тыва лексикада хөй болганының чылдагааннары элээн каш:

⁶ Б.И. Татаринцев Монгольское языковое влияние на тувинскую лексику. – Кызыл: ТувКИ, 1976. – С. 3-15.

⁷ Ш.Ч. Сат, Е.Б. Салзынмаа Амгы тыва литературлуг дыл. – Кызыл: ТывНУЧ, 1980. – Ар. 41.

❖ эрте шагдан бээр чурт-девискээр аайы-биле кожа хелбээ чурттап келгени;

❖ төөгү талазы-биле үргүлчү харылзаалыг чорааны;

❖ ажил-амыдыралы чаңгыс аай – көшкүн, мал ажил-агыйлыг;

❖ ниити чүдүлгелиг – сарыг шажын;

❖ 1921-1930 чылдарда эрги моол бижики ажыглап турганы-биле ТАР-ның бүгү-ле албан-херек бижики эрги моол бижикке үнүп турганы.

Моол дылдан үлегерлеп алыышкын аас чугаа дамчыштыр болуп турган болгаш ук сөстөрнүң улуг чартыгы тыва дылдың үн дүрүмнеринге чагыртып, адалгазы тыважый берген:

амар – амыр	амьдай – амыдай	аюул – айыыл
буурал – буурул	бүртгэл – бүрүткел	бүх – бүгү
илбэ – илби	илүүр – илиир	имнэх – имнээр
лав – ылап	лавлах – ылаптап	лам – лама
малчин – малчын	мөнх – мөңгө	мөч – мөчү

Тыва дылдың словарь составында моол дылдан үлегерлеттинген сөстөрнү Б.И. Татаринцев⁸ шинчилээн болгаш оларның дараазында ылгавырлыг демдектерин монографиязында айыткан.

1. Фонетиктиг демдектери:

[й] деп үн-биле эгелээн сөстөр: *йөрээл, йөрээр, езу, еозажок, ера, езуургак, яамы, ядыы, язы, яла, ямбы, яндай, яндаң, янзы, ярыыр.*

[н] деп үн-биле эгелээн сөстөр: *нам, найыр, наадым, найысылал, намдар, нарын, негей, ниити, ногаан, ноян, нугуур, нүгүл, нургулайы.*

[л] деп үн-биле эгелээн сөстөр: *лаа, лааза, лама, ланчыы, лаң, лаңгыы, лимби, лимбижи.*

2. Фонетика-морфологтуг демдектери:

-л, -лда, -лга, -мал, -мча, -кчы чогаадылга кожумактарлыг сөстөрнүң хөй кезии моол уктуг: *авырал* (абурал), *айыткал* (айлтгал), *айыыл* (аюул), *амыдырал* (амидурал), *белеткел* (бэлтгэл), *идегел* (итэгэл); *байысаалга* (байцалга), *бодалга*

⁸ Б.И. Татаринцев Монгольское языковое влияние на тувинскую лексику. – Кызыл: ТувКИ, 1976. – 132 с.

(бодолга), *дугуржулга* (туршилга), *карылга* (гарулга), *капсырылга* (кабсуралга), *шөлүлге* (чөлөлгэ), *немелде* (нэмэлтэ), *соңгулда* (сонгулта), *шылгалда* (шилгалта); *бижимел* (бижмэл), *доктаамал* (догдмал), *чурумал* (чурмал); *деткимче* (тэтгэмж), *дузаламчы* (тусламж), *тоомча* (тоомж); *дузалакчы* (тусалагчи), *чагырыкчы* (жакиругчи), *тергишлекчи* (тэргүүлэгч).

-ра- деп формантылыг сөстөр: *сулара-* (сулара-), *калчаара-* (галжагура-), *моора-* (муура-), *хоочура-* (хуучра), *хоозура-* (хуузра-).

-шы-, -жы- деп аффикстерлиг сөстөр: *алдаржы-* (алдарши-), *сууржу-* (суурьши-), *элбекиши-* (элбегши-), *омакшы-* (омогши-).

3. Утка болгаш тема аайы-биле демдектери:

1. Моол дылдан үлегерлеттинген сөстөр тыва дылда кызаа уткалыг. Чижээ, *дүрген* «шалыпкын», «ажынчак» (моол *түргэн* «шалыпкын, далаш, шыдамык эвес, ажинчак»); *багана* «өг чагызы» (моол *багана* «чагы», «өг чагызы», «чөлөңгииш, даянгыыш», «шивээ»); *бужар* «чүдек», «кончуг» (моол *бузар* «чүдек, хирлиг, хоралыг», «онза, кончуг, хөлчок»), *дуржулга* «опыт» (моол *туришилга* «шенелде, хыналда, опыт»).

2. Тема аайы-биле дараазында лексика-семантиктиг сөстөр үлегерлеттинген:

а) этнонимнер: *моол, калга, дөрбет, өөлөт, даргат*;

б) ниитилел болуушкуннарын, хөй ниити организациялар база кижилерниң социал бөлүктөрүн көргүскөн сөстөр⁹: *хувискаал, нам, бөлгүм, коржа, салуучут, кежигүн, дарга, сайыт, удуртукчу, үлетпүрчин, шииткекчи, арат, сургакчы*;

в) административтиг хуваалда, күрүне эрге-чагыргазының органнарының аттары: *күрүне, килдис, чазак, аямы, көдээ, арбан, суму, кожуун, аймак, шүүгү, можу*;

г) янзы-бүрү абстрактылыг уткалыг сөстөр: *чурум, хөгжүлдө, серемчилел, кегээрел, эрге-ажык, медедел, хомудал, хүндү, идегел, өршээл*;

⁹ Д.А. Монгуш, Ш.Ч. Сат Совет үеде тыва дылдыё хөгжүлдөзи. – Кызыл: ТывНЧ, 1967. – Ар. 64; Ш.Ч. Сат Формирование и развитие тувинского национального литературного языка. – Кызыл: ТувКИ, 1973. – С. 118-122.

д) парлалга болгаш чогаал ажылы-биле холбашкан сөстөр: *солун, сеткүүл, дептер, чогаал, чогаалчы, будук;*

е) херекселдер болгаш аяк-сава аттары: *хачы, хөрүк, хирээ, сүге, тавак, серээ, сава;*

ж) аыш-чем аттары: *далган, боорзак, ээжегей, хөреңги, хевек, мөөгү, согуна, арбай, көк-тараа, ногаа; .*

з) оран-сава-биле холбашкан сөстөр: *хаалга, багана, майгын, бажың, соңга, кажсаа;*

и) антропонимнер: *Туяа, Бады, Баян, Херел, Назын, Идегел, Минчеймаа, Өлзей, Оюу, Сагаан, Соруктуг, Буян* дээш оон-даа өске.

к) 30 чылдарда амыдыралда чаа өскерлишкиннер-биле холбашкан: *сайгылгаан, өөредилге, бүрүткел;*

4. Этимологиязының аайы-биле демдектери:

Тывылган угу түрк дылдарның чижектери-биле бадыткаттынмас болгаш моол дыл дамчыштыр тайылбырлаттынар сөстөрни ук бөлүккө хамаарыштырар: *ажыл-агый, бараскан, байтыгай, шымда, арат, дүжүмет, салуучут, амырга-моос, идээле, чолаачы, кода-хоорай, сагылга-чурум, үре-сады, хурал, хүрээ-хиит, эгчи, аав.*

Моол дыл дамчыштыр өске дылдардан үлегерлеттинген эвээш эвес санныг сөстөр тыва дылдың словарь составында демдеглеттинген. Оларны тодаргай сайгарарга мындыг:

Моол дыл дамчыштыр кыдат болгаш тибет дылдардан үлегерлеттинген этнонимнер: *кыдат, манчы, төвүт.*

Моол дыл дамчыштыр тибет дылдан үлегерлеттинген медицина, сан эртеми база чүдүлге-биле холбашкан сөстөр: *сам, кадак, лама, камбы, хелиң, сан, сая, тик, уруле, майык, шил, туң, ханды.* Антропонимнер: *Лагба, Бүрбү, Баазаң, Даваа.*

Моол дыл дамчыштыр кыдат дылдан үлегерлеттинген дужаал аттары, садыг-саарылга-биле холбашкан сөстөр: *тайжы, чанчын; даалымба, бүүзе, самбың, шай, чычыы, шүдүнзе, шаажан, шооча, лаа, лаң, манзы, пөс-даавы, каң, шой.* Ук сөстөрни дорт кыдат дылдан үлегерлеттинген деп болурунун барымдаалары бар. Кол барымдаа – тыва-кыдат дорт харылзаалар турган.

Тыва дылдың сөс курлавырында буругну индий дылдан үлегерлеттинген хөй эвес санныг сөстөр база бар: *Адыяа, Сумуяа, тояанчы, судур, шажын, аржаан*.

Тыва дылда ийи-чаңгыс грек, перси болгаш араб уктуг сөстөр база ажыглаттынып турар: *ном* (грек), *арага* (араб), *чигир, киндан, Достук* (перси).

Орус дылдан үлегерлеттинген сөстөр. Тыва дылдың сөс курлавырында орус дылдан үлегерлеттинген сөстөрнүң саны чылдан чылче өзүп орар: амыдыралдың янзы-бүрү адырларының, ылаңгыя, эртем-техника, экономика база культураның хөгжүлдeзи-биле холбашкан.

Амгы тыва дылда орус дыл болгаш ук дылды дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөрнү ийи бөлүккe чарып турар:¹⁰

❖ аас чугаа дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөр (XIXв. төнчүзү - XX в. 30 чылдарына чедир);

❖ национал тыва бижик тургустунганы-биле литературлуг дыл дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөр.

Аас чугаа дамчыштыр үлегерлеттинген сөстөрнүң адалгазы эпчок таварылгада тыва дылдың үн дүрүмүңгe чагыртып, тыважыды адаттына берген: *бөдүрээ* (ведро) – сингармонизмгe чагырткан; *сараат* (зарод) – сөс эгезингe дүлөй үннүг болурунга; *шылыяа* (шлея) – сөс эгезингe азы сөөлүңгe ийиден хөй ажык эвес үннернүң адаттынмазы.

Аас чугаа дамчыштыр орус дылдан үлегерлеттинген сөстөрнүң дараазында темалыг бөлүктери бар (Монгуш, Сат 1967: 68; Сат 1973: 123.):

1. Аъттың дериг-херекселдери: *шылыяа* (шлея), *сыйдоолука* (седелка), *оглаңай* (оглобли), *моожа* (вожжи), *бастырык* (бастрик), хомут, дуга;

2. Чер ажылы база чер хемчээли-биле холбашкан: *хөпээн* (копен), *сараат* (зарод), *бырыстаа* (верста), *аришыын* (аршин);

3. Аңнаар, балыктаар херекселдер аттары: *дүүрге* (турка), *бырдаан* (берданка), *быстан* (пистон), *четки* (сетка);

¹⁰ Татаринцев Б.И. Русские лексические заимствования в современном тувинском языке. – Кызыл: ТувКИ, 1974.

4. Идик-хеп, пөс аймааның аттары: *сапык* (сапоги), *бора койтунак* (бродни), *былаат* (платок), *үүкпе* (юбка), *сайтыын* (сатин);

5. Херекселдер болгаш сава аттары: *дочуула* (точило), *допар* (топор), *маска* (мастерок), *бөдүрээ* (ведро), *кочал* (котел), *ыстакаан* (стакан);

6. Кижилерниң хуу аттары: *Мачыылай*, *Бачыылай* (Василий), *Мыкылай* (Николай), *Чоодур* (Федор), *Ондарай* (Андрей), *Шууруку* (Шурка), *Каайла* (Галина), *Марыйа* (Мария), *Паарйа* (Варя), *Ыйбаан* (Иван), *Макишыым* (Максим);

7. Аыш-чем аттары: *халаачык* (калач), *сугарай* (сухари), *хилээп* (хлеб), *камбээт* (конфета).

8. Ногаа-чимис аттары: *хапууста* (капуста), *хартыышка* (картофель), *өгүрзе* (огурец), *марыкооп* (морковь) дээш оон-даа өске.

Амгы литературлуг тыва дылда орус дылдан үлегерлээшкин үргүлчүлевишаан, колдуунда амыдыралда эртем-техниканың база өске адырларның хөгжээни-биле холбашкан сөстөр, чижээ, техника-биле холбашкан сөстөр: компьютер, сканер, принтер, ноутбук, браузер, веб-сайт, интерфейс.

Экзотизмнер (*гр. exōtikos* – хары, даштыкы чурттуң) – чугаага онза аян киирери-биле ажыглаттынып турар өске дылдан (шоолуг нептеревээн) үлегерлеттинген сөстөр болгаш сөс каттыжыышкыннары. Орус дылга бо-ла ажыглаттына бээр түрк дылдардан экзотизмнер: *бай*, *бек*, *зурна*, *паранджа*, *аул*, *чайхана*, *аал*, *аптара*, *янычар*, *улус*, *кожуун* дээш оон-даа өске. Тыва дылга ажыглаттына бээр экзотизмнер: *джунгли*, *гондола*, *мисс*, *синьор*, *каньон*, *босс*, *акын*, *харакири* дээш оон-даа өске.

Мергежилге 1. Дараазында ниити түрк сөстөрдөн амгы тыва дылда өскертилге чок арткан сөстөрни тывыңар.

Ава – ава, *ala* – ала, *alimva* – бижикчи, *amin* – бүзүрелдиг, *gara* – кара, *gizil* – кызыл, *beri* – бээр, *birlik* – бир, *bulut* – булут, *edar* – эзер, *kedki* – орай, *kuz* – күс, *zevmak* – ынакшыл, *niv* – маадыр, *odul* – одул, *taj* – кулун, *tal* – тал, *tala* – хову, *terak* – терек, *jama* – чама, *uja* – уя, төрел, *uma* – ава, *ket* – кет-, чоруур.

Мергежилге 2. «Историческое развитие лексики тюркских языков» деп номну ажыглап тургаш, амгы орус дылда ниити түрк уктуг үнүштер, дириг амытаннар, куштар аттарының чижектерин бериңер.

Үлегери: орлан – далай эзири, сайгак – кош дуогулуг, ийленчек мыйыстыг хову аңы, карагач – мурнуу чүктүң ыяжы.

Мергежилге 3. Шор улустуң «Ах, халак-халак» деп тоолундан үзүндүде ниити түрк сөстөрни тывыңар. Кайы чугаа кезектериниң колдап туарын тодарадыңар.

Ас пая-пая

Пир аалда ийги эр эпчи чадып чуртаптыр. Ылардынъ бир оолак полган полтур. Оолакка манъ-зая айтып одуртырлар:

- Эмненъ ырак чорбе, агаш аразынга кирбе.

Оолак айткан сости укпаан, бир катнап агаш аразынга кирибистир.

Көрзе, ага тозунде пир кижии одурча. Эр кижии полтур. Оолакты кыырча:

- Кел, кел, мен кижии эди чибееңчем, киик эди чипчам.

(«Шорская филология и сравнительно-сопоставительные исследования» деп эртем ажылдарының чыындызындан).

Мергежилге 4. «Кижии, ооң мага-бодунуң кезектери» деп лексика-семантиктиг сөстөрниң түрк дылдарда чижектерин деңнеп көргөш, ниити түңнелден кылыңар.

тыва	азербайджан	алтай	казах	киргис	узбек	хакас
чаш	сач	чач	шаш	чач	соч, чоч	сас
карак	көз	көс, карак	көс	көс	күз	харак
балдыр	балдыр	балтыр	балтыр	балтыр	болдир	палтыр
баш	баш	баш	бас	баш	бош	пас
эрин	додаг	эрин	ерін	эрин	лаб	ирін
хырын, ижин	гарын	ич	іш, карын	ич	корин	істі, харын
дискек	диз	тизе	тізе	тизе	тиз	тіс
арын, шырай	үз	јус чырай	жүзшырай	жүз	юз	чүс сырай
өкпе	агчийэр	өкпө	өкпе	өкпө	упка	өкпе

хавак	алын	мандай	мандай	мандай	манглай	хамах
бут	аяг	бут	аяк	аяк, бут	оек	пут, азах
шенек	дирсэк	чаганак	шынтак	чыканак	тирсак	чыганах
думчук	бурун	тумчук	мурын	мурун	бурун	пурун
баар	багыр	буур	бауыр	боор	жигар	паар
эгин	чийин	ийин	ийн	ийин	елка	инъні
аас, аксы	агыз	оос	ауыз	ауыз	огиз	ахсы, аас
моюн	боюн	мойын	мойын	моюн	буйин	мойын

Мергезжилге 5. Күлтегин дугайында эрте-бурунгу бижиктің үзүндүзүндө ниити түрк сөстөрүни тывынар, «Тыва дылдың этимологтуг словарьларын» (Б.И. Татаринцев) азы «Эртеги түрк словарьны» (1969) ажыглап болур.

Табгач вудунга уруг оглуң кул болду

Силиг кыс оглуң куң болду.

Түрк беглер адын утту

Табгач беглер табгач атун тутупан.

Табгач каганга көрмиш

Элиг йүл ишиг күчиг бэрмиш

Илгэрү күн тогуусугда

Бөкли каганга тэги сүлейү бэрмиш.

Чамдык сөстөрүниң тайылбыры: Табгач вудунга – кыдат чонга, элиг йүл – 50 чыл, ишиг күчиг – ижин күжүн, бэрмиш – берди, күн – хүн

Мергезжилге 6. Э.Р. Тенишевтин редакторлааны «Тыва-орус словарьдан» (1968, 2014) орус дылдан үлегерлээн сөстөрүни ушта бижээш, орус дыл дамчыштыр кандыг өске дылдардан үлегерлеттиргенин «Даштыкы сөстер словарьны» дузазы-биле тодарадыңар.

Үлегери: абстракттылыг – астрактный (лат.), актер – актер (фр.), балкон – балкон (ит.), банкнот – банкнот (англ.), граф – граф (нем).

Мергезжилге 7. Дараазында орус дылдан үлегерлеттинген сөстөрнү тыва дылга ажыглаттынып эгелээн үезин барымдаалап бөлүктөнөр:

- а) Октябрь революциязының мурнунда;
- б) Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде;
- в) 60 чылдар үезинде;
- г) амгы үеде.

Космос, шылыа, компьютер, пионер, Яндекс, эскадрон, сыйдоолука, хлеб, ракета, менеджмент, госпиталь, гаджет, Чоодур, спутник, колхоз, онлайн, танк, рейтинг, моожа, бонус, четки, бомба, спикер, космонавт, сараат, Билайн, фронт, Ондарай, плеер, автомат, блокбастер, самолет, холдинг, луноход, блогер, быстан, Ютуб, партизан, эшелон, продюсер, дүүрге, клип, бөдүрээ, презентация, стендап, скафандр, треки, фашист, кутюрье, онлайн, сапык, батальон, оодурба, пейджер, блокбастер, Интернет-портал.

Мергезжилге 8. 1930 чылдарда орус дылдан үлегелеттинген сөстөрнүң кайы кезиин кызырып турганын тодараткаш, чылдагаанын тайылбырлаңар.

Pespublik, diktatur, komis, sistem, kvalifikas, inisiativ, problem, ekonom, kooperas, ekonomik, teori, Evrof, Amerik, Afrik, Rossij, kukurus, proletar, teknik.

(Чижектерни 1930 чылдарда бижип турганын ёзугаар латин үжүктөр-биле парлаан).

Мергезжилге 9. 1) Тыва дылдан орус дылче үлегерлеттингеш, утказы өскерли берген эрги-даа, чаа-даа сөстөрнүң чижектерин бериңер.

Үлегери: кочал «демир-хууң» (орустап *котёл* «төгерик улуг азы бичии паш», демир-хууңну орустап *ведро* дээр);

2) Дараазында сөстөр кайы үеде орус дылдан үлегерлеттингенин тодараткаш, оларны даштыкы хевириниң чүге өскерли бергенин тайылбырлаңар.

Сайтыын, сараат, бырыстаа, хөпээн, Мыкылай, моожа, үүкпе, камбээт, дүүрге, дочуула, халаачык, пыстан.

Мергежилге 10. Амгы тыва дылда сөстөрнүн синонимнери хевирлиг ажыглаттынып турар үлегерлеп алган сөстөрнү дараазында бөлүктөргө чарып бижире: 1) бижимел чугаага колдап ажыглаттынар; 2) аас чугаага колдап ажыглаттынар; 3) бижимел-даа, аас-даа чугаага бот-боттарын хостуг солуп чоруур синонимнер.

Волейбол – хол бөмбүү, орфография – шын бижилге, партия – нам, литература – чечен чогаал, лыжа – хаак, журнал – сеткүүл, министр – сайыт, министерство – яамы, шахмат – шыдыраа, ручка – демир-үжүк, легенда – тоолчургу чугаа, поэзия – шүлүк чогаалы, мячик – бөмбүк, метод – арга, футбол – бут бөмбүү, баня – чунар-бажын, доска – самбыра, ноябрь – он бир ай, бокал – дашка, урок – кичээл, флексия – кожумак, климат – агаар-бойдус, фауна – дириг амытаннар, экзамен – шылгалда, лингвист – дыл эртемдени, треугольник – үш-бүлүңчук, стан – турлаг, математика – сан эртеми, медик – эмчи, опыт – дуржулга, вуз – дээди өөрөдилге чери, физкультура – күш-культура, сюрприз – солун белек, садовод – садчы, отрасль – адыр, говор – аялга, миллион – сая, магазин – садыг.

Мергежилге 11. Орус дылдан үлегерлеттинген сөстөрнү сөзүглелден тыпкаш, оларнын уткаларын тайылбырлаңар.

Коосметика деп чүл? Грек дылдан очулдуарга, бодун чараштап ажаары дээни ол. Кандыг-даа аргаларны ажыглап тургаш, арын-шырайны, мага-ботту арыг-силиг алдынып билири-дир. Археологтарнын казып тыпкан шинчилээшкннеринден алырга, бирги эрин будуур помаданы олар доштуг үеде улус чурттап турган куйдан тып алганнар.

Амгы үеде косметика тускай эртем болу берген. Ажыглаар аайы-биле арын-шырай чараштаар, мага-ботту быжыглаар дээш оон-даа өске шынарлыг чаар чүүлдерни чогаадып эгелээн. Кырыксай берген арынга саваңнар, кремнер, лосьоннарны, массажты ажыглап, аныаксыдып ап болурунун аргалары көвүдээн.

Кандыг-даа кешти шалфей, ромашка, мятаны 2 стакан хайындырган сугга 30 минутада тургускаш, арын аштаарда ажыглап болур.

Арынга кандыг-даа маска чаап алгаш, кезек шимчевейн чыдар. Ынчан ол кешке эки сиңер. («Эне сөзү» деп солуннун «Арны чараш, холу чемзиг» деп арындан)

Мергежилге 12. Дараазында орус дылдан үлегерлеттинген сөстөрнү ажыггалының аайы-биле бөлүктөңөр: 1) үргүлчү ажыггалдың сөстөрү; 2) кызыгаарлыг ажыггалдың сөстөрү.

Абитуриент, абонент, аванс, август, агитация, агроном, адвокат, адрес, азот, академик, аксиома, алгебра, алоэ, амбар, ампула, анкета, антитеза, аппеляция, аптека, арбуз, артикль, аспирин, астра, атлас, аттестат, аул, аудитория, афган, аффикс, ацетон, аэроклуб, аэропорт, багаж, базар, базис, бактерия, балкон, бальзам, банан, баня, барбарис, баскетбол, бассейн, батон, башня, баян, белок, библиотека, бигуди, билет, бинт, бифштекс, блокнот, бойкот, борщ, брутто, буддист, булка, бурят, буфет, бухгалтер, бюллетень.

Мергежилге 13. Орус дыл дамчыштыр үлегерлеттинген дараазында интернационал элементилер болгаш аффикстер-биле тургустунган сөстөрнүң чижектерин бериңер.

1. Авия- (лат. avis куш), гео- (гр. ge чер), моно- (гр. моно чаңгыс), теле- (гр. tele ырак), био- (гр. bios чуртталга), фото- (гр. photos чырык);

2. -изм, -ант, -ация, -ист, -ика, -авт.

Үлегери: **фото**биология (биология эртеминиң адыры), **моно**куляр (чаңгыс карактыг дуран); **космонавт**, гидрав**лика** (эртем).

Мергежилге 14. Домактарда аңгылаан сөстөрнүң лексиктиг уткаларын тайылбырлаңар, берге таварылгада С.И. Ожеговтуң «Орус дылдың тайылбыр словарьын» азы «Тыва дылдың тайылбыр словарьларын» ажыглаңар.

1. Дептер **палатазынче** чырыкче үнгөн ном бүрүзүнүн ийи-чаңгыс **экземпляры** ыяавыла кирер. 2. Тыва шүлүк эге **рифманың** дузазы-биле туттунуп турар. 3. Тыва шүлүк чогаалының дугайында **диссертацияны** бижээн. 4. Тыва чечен чогаалда **репрессия** дугайында ханы утка шынарлыг чогаалдар көстүп келген. 5. Даржай ам-даа эки туруштуг **лирик** бооп арткан. 6. **Сюжет** чок болза, чогаал тургустунмас. 7. **Семинарның** ийиги хүнүнүң кежээзинде уран номчулга конкурсузун эрттирген.

Мергежилге 15. Дараазында калык сөстөр болгаш сөс каттыжыышкыннарының канчаар тыптып келгенин тайылбырлаңар.

Өртемчей көрүүшкүнү (мировоззрение), чырыдыышкын (просвещение), солагай буду-биле турар (вставить с левой ноги), бот өөрөдилге (заочное обучение), бурган хомудатпаан (бог не обидел), хана солун (стенгазета), бот ашкаландырыг (самофинансирование), кулактарыңга чедир хүлүмзүрүүр (улыбаться до самых ушей), физиктиг (физический).

Мергежилге 16. Б.И. Татаринцевтин «Монгольское языковое влияние на тувинскую лексику» (1976) деп монографиясында «Внешние признаки монгольских заимствований» деп эгени номчааш, моол дылдан үлегерлээшкиннерниң даштыкы демдектерин чижектерге бадыткап тургаш, тайылбырлаңар.

Мергежилге 17. Дараазында моол уктуг сөстөрниң морфологтуг демдектерин тодарадыңар.

Идегел (итгэл), соңгулда (сонгууль), бижимел (бичмэл), дузалакчы (туслагч), немелде (нэмэлт), амыдырал (амидурал), чурумал (жирумал), мөлчүкчү (мөлжигч).

Мергежилге 18. Дараазында сөстөр кайы үе-чададан эгелеп моол дылдан үлегерлеттингенил, кандыг төөгүлүг болуушкуннар-биле холбашкан-дыр, тодарадыңар.

Кежигүн, дарга, нам, яамы, салуучут, чазак, килдис, сайыт, үлетпүрчин, сургакчы, хораа, уур, найысылал, кожуун, суму, көдээ, арбан, можу, эртем, башкы, сургуул, сеткүүл, чолаачы.

Мергежилге 19. Тыва дылда тибет уктуг сөстөр адалгазының айы-биле чүге моол сөстөргө дөмейил? Дараазында сөстөрни темалыг бөлүктөргө чара бижээш, 5-6 шилип алган с остеринер-биле домактардан чогаадыңар.

Сам (моол цам; тиб. чхам), кадак (хадак; кха-бтагс), сан (сан(г); бсанс), лама (лама; бла-ма), ханды (ханда; кхан-да), үрүлө «таблетка» (урэл; рил-бу), майык (майик; ма-йиг), шил (шил; шел), намдар (намтар; рнамтхар), тик (тег; тхик), камбы (хамба; мкхан-по), туң «доза» (тунг; тхун), хүрүм (гүрэм; скурим), сая (сая; са-йа), хелиң (гэлүнг; дге-слонг).

Мергежилге 20. *-л, -лда, -мал, -мча, -ымак, -как, -кын* деп моол уктуг кожумактарның дузазы-биле укталган чингине тыва сөстөрнүң чижектерин бижинер. Оларның кандыг чугаа кезээнге хамааржырын тодарадыңар.

Үлегери: кыргы- кылыг сөзү, кыргылда – чүве ады, моол уктуг кожумактың дузазы-биле чаа чингине тыва сөс укталган.

Мергежилге 21. Моол дылда сөзүглелден тыва дылда ажыглаттынып турар моол дылдан үлегерлеттинген сөстөрни тывыңар. Оларның тыва дылда фонетиктиг бүдүжүнүң чүге өскерли бергенин тайылбырланар.

Сургуулийн эрхэм зорилго

МУИС-ийн Ховд дахь салбар сургуулийн эрхэм зорилгонь байгаль, нийгэм, хүмүүнлэгийн ухаани салбарт, эртэм шинжилгээний ажлыг хослуулан явуулж, бус нутгийн боловсрол, шинжлэх ухаан, нийгимин тулгамдсан асуудлыг шийдвэрлэх, ард тумний оюун сэтгэлгээний ололт, уламжлалыг хадгалж хөгжүүлэх, шинжлэх ухаа ны мэдлэгийн санд хувь нэмэр оруулах, их сургуулийн боловсролтой мэргэжлийн өндөр түвшинд бие даан ажиллах мэдлэг, чадвартай, иргэний өндөр

соелтой мэргэжилтэн төлөвших таатай орчинг бүрдүүлж, уйлчлэхэд өршино.

(Хомду университединиң «Эртем» деп солунундан)

Мергежилге 22. Дараазында сөстөрни тывылган угунун аайы-биле бөлүктээш, бадыткалын Б.И. Татаринцевтиң ажылдарын, «Түрк дылдарның этимологтуг словарьларын», «Тыва дылдың этимологтуг словарьларын» база «СИГТЯ Лексиканы» ажыглап тургаш, чугаалаңар.

Аймак, коржаа, студент, ийи, көр, хол, лаа, Мачыылай, домзак, оглаңай, уруг, дуңмай, чок, лааза, ядыы, наадым, карандаш, Баян-Хем, тараа, шылыяа, волонтер, сургакчы, арат, чолаачы, радио, ном, вуз, шеверлекчи, тыва, сөс, йөрээл, кудук, чараш, сараат, диск, базаар, кадын, сан, чыл, ак, Баян-Кол, хураган, факультет, арыкчыгаш, сая, камбээт, пионер, солун, найыр, жембер, терек, аяс.

Мергежилге 23. Сөөлгү чылдарда орус дыл дамчыштыр өске дылдардан тыва дылдың сөс курлавырынче кирзе-даа, ам-даа шингээдип алдынмаан сөстөрниң чижектерин беринер. Ук сөстөр амыдыралдың кандыг болуушкуннары азы өскерлишкиннери-биле холбашкаш, тыва дылда ажыглаттына бергенил, оларны орус дылдан үлегерлээн сөстөр деп болур бе?

Үлегери: стример, трекбол, кёрлер, киборг, толлинг.

Мергежилге 24. Азырал дириг амытаннарның аттарын бижээш, оларны «СИГТЯ. Лексикада» (2001) өске түрк сөстөр-биле деңнеп көрүнер. Тыва дылда тывылган угунун аайы-биле кандыг сөстөр колдап турар-дыр, түңнелден кылыңар: ниити түрк, чиңгине тыва.

Мергежилге 25. Сөзүглелде сөстөрниң тывылган угун Б.И. Татаринцевтиң «Тыва дылдың этимологтуг словарьларын» ажыглап тургаш, тодарадыңар.

Февраль ай төнгөн, март ай үнүп келген. Март дээрге билдингир частың эгези. Ам хар-даа шоолуг чаап шыдавас.

Март сес четпээнде, дагларның хары эрип, черден бус дээрже үнүп турар апарган. Орук-чирикте карандылаан черлерде куштар саны безин көвүдээн. Хүндүс черге чоруурга сеткилге-даа өөрүнчүг: час келген! Карактарга база өөрүнчүг: хүн караанга харның кыры кылаңайнып, дүнеки час аяс дээрде сылдыстар дег, чайынналып чыдар. (С. Сүрүң-оол)

Айтырыглар:

1. Амгы тыва дылда чиңгине тыва сөстөр-биле чергелештир ниити түрк сөстөрнүң кол черни ээлеп турарының чылдагааны чүдел?
2. Ниити түрк лексика деп чүл?
3. Амгы тыва дылдың өске түрк дылдар-биле ниити дөмейлешкек лексиказында кандыг онзагай чүүлдер барыл?
4. Тыва дылда орус дылдан үлегерлеттинген сөстөрни кандыг бөлүктөргө чарып турарыл?
5. Тыва дылда орус дылдан үлегерлеттинген сөстөр дугайында кандыг улуг хемчээлдиг ажыл барыл база автору кымыл?
6. Аас-биле база бижимел үлегерлээшкин деп чүл? Оларның ылгалдары кандыгыл?
7. Моол уктуг сөстөрнүң тыва лексикада хөй болганының чылдагаанныры кандыгыл?
8. Моол-түрк уктуг сөстөрнүң моол уктуг сөстөрдөн ылгалын 2-3 чижекке даянып, тайылбырлаңар.
9. Моол уктуг сөстөр кандыг фонетиктиг база морфологтук демдектерлиг болурул?
10. Кайы эртемен тыва дылда моол дылдан үлегерлеттинген сөстөрни шинчилээнил?
11. Англицизм, галлицизмнер деп кандыг сөстөрил? Экзотизмнер деп чүл?
12. Амгы тыва дылда сөстөрнүң тывылган угун тодарадырда, кандыг словарьларны ажыглап болурул?

§ 6. ТЫВА ЛЕКСИКАНЫҢ СТИЛЬ ААЙЫ-БИЛЕ БӨЛҮКТЕРИ

Стилистика – дылдың янзы-бүрү стильдерин шинчилээр болгаш өөренир дыл эртеминиң бир адыры. *Дылдың стильдери,*

чугаа стильдери, чогаал жанрларының стили, тодаргай чогаалчының стили.

Стилистика ийи угланыышкынның: дыл стилистиказы база чугаа стилистиказы.

Стиль (*фр. style, гр. stylos* – бижик догуурлары) хөй уткалыг термин.

Ук темага хамаарыштыр стиль дээрге бижимел-даа, аас-даа чугаага ажыглалының аайы-биле тускай сфералыг дылдың хевири деп тайылбырлап болур, чижээ, *албан-херек стили, эртем стили, чугаа стили.*

Чугааның байдалын (хууда, албан-херек аайы-биле, албан-херек аайы-биле эвес, езу барымдаалаан, езу барымдаалаваан) база киржикчилериниң аразында харылзаазының шинчизин (массалыг, бөлүк, чүгле ийи кижиниң) барымдаалап, литературлуг дыл ниитизи-биле ийи функционалдыг стильдиг:

- чугаа стили;
- ном стили.

Стиль бүрүзү лексиктиг, грамматиктиг база фонетиктиг онзагайларлыг.

Чугаа стили – тодаргай чугаа сферазынга дылдың стилин ажыглаары. Бо таварылгада стильдерни аас чугааның болгаш бижимел чугааның деп аңгылаар.

Аас чугааның стили литературлуг дылдың эдилекчилериниң аас-биле харылзажылгазын хандыар, өскээр чугаалаарга, эш-өөрү, өг-бүлезиниң кежигүннери, ажыл, өөредилге аайы-биле харылзажып турар кижилери база таныыры, танышпазы улус-биле хүн бүрүнүң айтырыгларын сайгаржып чугаалажырын хандыар стиль.

Аас чугаа дараазында онзагай функционалдыг демдектерлиг:¹¹

- чугаа албан ийи киржикчилиг: чугааны чорудуп турар кижини база ооң дыңнакчызы;
- чугаа хостуг аянның;
- диалог хевирлиг;
- чугаа тодаргай болгаш персоналдыг адресаттыг;

¹¹ Стилистика и литературное редактирование: учебник / под ред. Проф. В.И. Максимова. – М.: Гардарики, 2007. – С. 57-61.

- дорт дедир харылзаалыг;
- чугааның чоруп турар байдалын барымдаалаары;
- диалогтун киржикчилериниң чугаалажып турар чүүлүнүн дугайында билген турары.

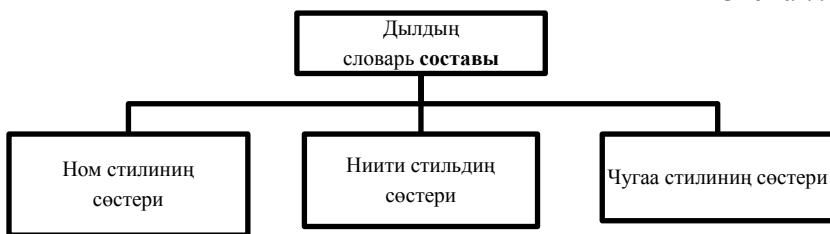
Аас чугааның стилистиктиг кол демдектери:

- бөдүүн чугаа сөстөрүн ажыглаар;
- сагыш-сеткил илереткен сөстөрнү болгаш сөс каттыжышкыннарын калбаа-биле ажыглаар;
- аян сөстөри, өттүнүг сөстөри, артынчылар, адалгаларны ажыглаар;
- хуу үнелел хевиринде чүве аттары база шынарның демдек аттарының чада хевирлерин ажыглаар;
- домактарда сөстөрнүң туружу хостуг болгаш долу эвес домактар колдап чоруур;
- дорт чугаа, диалог, монологту ажыглаар;
- чугаа үезинде хол, арын шимчээшкыннериниң бодалды база сеткил-сагыштың хайнышкынын илередиринге чугулазы.

Ном стили сайзырап келгениниң аайы-биле эң-не хевирлеттинген болгаш литературлуг нормаларга дүгжүп, оларга чагырткан чоруур бижимел стиль янзызы. Ол албан-херек, эртем, публицистика стили деп бөлүктөрлүг.

Кандыг-даа дылдың словарь составы стилистиктиг кааьттарлыг:

Схема 7.

Ниити стильдин сөстөри тыва литературлуг дылдың кайы-даа стилинге ажыглаттынар нейтралдыг сөстөр, хевирлер, сөс каттыжышкыннары бооп чоруур болгаш олар ном-даа, чугаа-даа стилиниң үндезини болур. Чижээ, *чурт, ава, ада, эш, оглу, уруу, дуза, кичээл, кыдырааш, алдын холдар, келир, ажылдаар,*

чараишынар, өөренир, сонуургаар, бак кeжи дүжер, онзагай, кeжээ, ак сеткилдиг, эрес, доруг, сарыг, шокар, кичээнгейлиг, дүүн, эрте, чайын, кушталдыр, эртежик, оккулаштыр, үш дүн ортузу, сен, ол, ону, боттары, бис, ийи, беш, чүс, алдан дээш оон-даа өске.

Чугаа стилиниң сөстери чугаага хостуг аянны киирер болгаш литературлуг дылдың фонетика, лексика, морфология база синтаксис талазы-биле нормаларынга дүүшпейн барып болур. Чижээ, уурак, сырбык, шуруш, кода, соодажыр, керин, акызыннан, хемдиве, келигер, көргер даан, чиве, анда, омчуур, увам дээш оон-даа өске.

Ном стилиниң сөстери эртем ажылдары, публицистика, албан-херек документи-леринге ажыглаттынар болгаш литературлуг дылдың нормаларынга дүгжүп, оларга чагырткан болур.

Таблица 5.

Ном стилиниң иштики бөлүктери, жанрлары болгаш онзагайлары

стили	эртем			
иштики стильдери	эртем стили боду	эртем-өөредилге стили	эртем албан-херек стили	эртем-популярлыг стиль
жанрлары	статья, тезис, диплом, курс ажылдары, монография, диссертация	өөредилге номнары, дузалал өөредилге номнары	рецензия, үнелел, аннотациялар, реферативтиг үндүрүглер	энциклопедиялар, янзы-бүрү словарьлар, беллестристика
дыл-домааның онзагайы	- эртем бүрүзү тускай терминнер болгаш профессионализм сөстөрлиг, хөй уткалыг сөстөр кызаа уткаларынга ажыглаттынар, чаңгыс ол-ла терминни элээн каш катап ажыглаар; - медээ домаа колдап чоруур болгаш түңнекчи, тодарадыкчы сөстөр хөй ажыглаттынар; - бодалды тодаргай барымдааларга даянып илередир.			
стили	албан-херек			
иштики стильдери	хоойлү-дүрүм дылының стили	административтиг-канцелярия азы	дипломатия стили	

		херек эмгелээриниң стили	
жанрлары	хоойлу- доктаалдар, чарлыктар, хамааты актылар, конституция, янзы-бүрү уставтар	административтиг актылар, циркулярлар, айтышкын- саавырлар, дужаалдар, керээ- лер, албан-херек айы-биле чагаалажышкын, канцелярлыг документилер: билдириишкин, шынзылга, тайылбыр...	күрүнелер аразында керээлер, конвенция, нота (албан шугумунуң аайы-биле дипломатиялыг бижимел кыйгырыг), декларация (күрүнениң, чазактын, партияның мурнундан медеглел), коммюнике (албан шугуму-биле дыңнадыг), меморандум
дыл- домааның онзагайы	- ниити ном лексиказы, албан-дужаал база күрүнениң албан черлериниң, янзы-бүрү юридиктиг ажил-чорудулга, юридиктиг болгаш административтиг актылар аттары колдаар, хурааңгайлаан сөстөр, канцеляризмнер, бедик азы түрлүг сөстөр, этикет лексиказы болгаш фразеологизмнер ажыглаттынар; - нарын синтаксистиг конструкцияларлыг, рубрикациялыг сөзүглелдер болгаш тускай композициялыг (кириилде, кол база түннел кезээ) азы шаблоннуг албан-херек бижиктери ажыглаттынар.		
стили	публицистика		
иштиги стильдери	солуннуң публицистика стили	сеткүүлдүң публицистика стили	
жанрлары	федералдыг, регионалдыг, респуб- ликаның, кожууннуң, өөредилге чериниң, организацияның азы кандыг-бир өске чурттуң солуннары	федералдыг, регионалдыг, республиканың, кожууннуң, өөредилге чериниң, организацияның азы кандыг-бир өске чурттуң сеткүүлдери	
дыл- домааның онзагайы	- ниити литературлуг сөстөрдөн аңгыда бедик көдүрлүүшкүннүг аян кириер нийтилел база социал- политиктиг сөстөр, сөс катгыжышкыннары, терминнер, үлегер домактар, чечен сөстөр ажыглаттынар.		

Литературлуг тыва дылда чечен чогаал стили онзагай черни ээлеп турар. Ооң кол чылдагааннары:

1. Дылдың эстетиктиг функцияларын боттандырып турар литературлуг дылда чаңгыс-ла хевир;

2. Чечен чогаалдың сөзүглелдеринге, өске бижимел стильдерниң ажылдарынга бодаарга, дылдың кандыг-даа стиль аргаларын болгаш сөс курлавырын ажыглап болур, хоруглуг сөстөр болгаш фразеологизмнерге чедир.

3. Номчукчунуң угаан медреселинден аңгыда, ооң сагыш-сеткилин хөлзедип, утказының аайы-биле янзы-бүрү хөөннерни оттурар.

стили	чечен чогаал		
иштики стильдери	ниитизи-биле чечен чогаалдылының стили	тодаргай жанрдылының стили	кандыг-бир чогаалчының дылы азы чогаалының стили
жанрлары	чечен чогаалдың проза, драматургия база шүлүк чогаалдары	кандыг-бир тодаргай жанрның чогаалдары	чогаалчының тодаргай чогаалы азы чогаалдары
дылының онзагайы	- ниити база ном стилинің сөстеринден аңгыда кара чугаа сөстери, очулга чок даштыкы сөстөр, диалектизмнер, архаизмнер ажыглаттынар; - чогаалчы бүрүзү дылдың стильдерин чогаадыкчы езу-биле бодунуң салган сорулгаларына дүүштүр чедимчелиг ажыглаар; - номчукчуга эстетиктиг салдарны чедирери-биле база чогаалдың дыл-домаан чеченчидер сорулга-биле дылдың чурумалдыг аргаларын (эпитет, метафора, деңнелге, литота, гипербола...) калбаа-биле ажыглаар; - диалог, монологту, долу эвес домактарны, хостуг туруштуг домактарны проза болгаш драматургия жанрларында элбээ-биле ажыглаар.		

Мергежилге 1. Сөзүглелдин утказын, сорулгазын тодарадып, дылдың аргаларын ажыглааны-биле кандыг стильге хамааржырын тодарадыңар.

1. Демдек ады (адъектив лат. *adjicere* – немээр) дээрге чүвелерниң шынарын болгаш демдээн көргүзөр чугаа кезээ болур. Демдек аттары чүве аттары-биле каттышкаш, ол чүве аттарының көргүзүп турар чүвелерин тайылбырлаар, чижээ, *кызыл чечек, чолдак тон, делгем хову*.

Демдек ады домакка тодарадылга бооп чоруур.

Чижектер: Харлыг ховуда тевелер көстүп чор. Дага чок аъттар өл болгаш тулаалыг черлерге тайып чорааннар. Соңга баарында ак-көк чечектер үнген.

Чамдык демдек аттары кылыг сөстери-биле каттыжар болгаш ынчан кылдыныгны тайылбырлап чоруур: *эки чурттаар, шыдамык ажылдаар, бодамчалыг кылыр*. Ынчангаш демдек аттары домакка байдал бооп киргилээн чоруур.

Чижек: Оолдар дош кыры-биле оваарымчалыг чоруп орган.

2. Тыва Республиканың Президентизиниң бүрүн эргелерин боттандырып тура, Тыва Республиканың Конституциязының болгаш хоойлуларын сагыырымны, ооң бот-догуннаашкынын камгалап хумагалаарымны, Тыва Республиканың хөй националдыг чонунуң меңээ бүзүрэни президент алган хүлээлгемни ак сеткилдиг күүседиримни даңгыраглап тур мен.

3. Тыва өгнүң чыышкын баары,

Арай куду оргулаар мен:

Авам, ачам айбылаарда,

Дыңнангыр боор, эптиг чер ол. (М. Өлчей-оол)

4. – Акый! Аа, акый!

– Мени ап алам, акый!

– Сени чоор мен. Эдерткен ыдым, үнгерген бүлгээрим дээр бе? Ха-ха-ха! (Чугаа)

5. Орус-даа, даштыкы-даа классиктиг чогаалдарны тыва дылче очулдуруп келгениниң төөгүзүн бодап олура, хамыктың мурнунда литературлуг уран очулганың баштайгылары, очулга ажылынга эң хөйү-биле ажылдаан Сергей Пюрбюнү, Степан Сарыг-оолду сактып келбес аргавыс чок. Чүге дээрге чүгле оларның ачызында бистер кайгамчык генийлер Пушкин болгаш Лермонтов-биле эге баштай танышкан бис. Шекспир болгаш Мольерниң чогаалдарын тыва дылывыска номчуур аргалыг

болган бис. Ол чорук чүгле тыва литературлуг дылдың уран-чеченин, байлак курлавырлыын бистерниң медереп билиривиске база улуг салдарлыг болган. (Ч. Чүлдүм)

6. Тыва бижекте болгаш шын бижилгеде эде көрүп, шиитпирлээр айтырыглар эвээш эвес. Үр үениң иштинде тыва бижекке болгаш шын бижилгеге дээп, ону өскертип болбас кылдыр көрүп, оларга эдилгелер, немелделер кылырындан «диттип чадап» келгениниң түңнелинде бижектиң (алфавиттиң) болгаш шын бижилгениң четпес талалары амгы үеде харын-даа дылдың үн системазының үндезиннеринге безин халдап эгелээн. (К. Бичелдей)

Мергежилге 2. Домактарда частырыглар дылдың кандыг негелдезин хажытканының түңнелинде болу бергенин тодараткаш, эде тургузунар.

1. Ийи эжишки ужуражып келгеш, чугаалажышкын кылган. 2. Угбазы дуңмазынга дузаламчыны көргүскен. 3. Ол өгнүң уруу школа шугумунда ажылдап чоруур. 4. Эртенги шакта эргежок чугула аыш-чем барааннары тыптынып алып сорулгалыг садыг точказынга баар чорукту организададым. 5. Чагааның авторунун бижээн барымдаалары хыналда үезинде долузу-биле бадыткаттырган. 6. Хомудакчының билдириишкининге харыыны ол доп-дораан алган. 7. Ол үеде кожууннун хемнери болгаш хөөлбектеринге балыктаар шупту аргаларны хораан. 8. Бөлүктерге бистен хамааржыр хире өөрөдилгениң деңнелин көдүрер аргалар хүлээп алдырган. 9. Бо чагааны бижээн кижилерниң уруунар. Сайлык шын. 10. Тыва казымал байлактар-биле байлак. 11. Кожамның хеймер оглу шеригже служитьтеп чорупкан. 12. «Ажылдаан настр-даа чок» – деп, ол шагжок чугааланган.

Мергежилге 3. Дараазында хүн бүрүнүн албан-херек бижектеринин үлегерлеринге даянып, бодуңарның адыңардан албан-херек бижиин тургузунар.

Тываның күрүне университетинин
ректору (эртем дужаалы
ады, адазының ады, фамилиязы)
тыва филология кафедрасының аспирантызы
(долу ады, адазының ады, фамилиязы)дан

билдиришкин.

Россияның эртемнер академиязының Дыл эртемнеринин институтунун библиотеказынга ажылдаары-биле мени 2018 чылдың октябрь 10-дан 20-ге чедир Москваже командировкаладып чорударын диледим.

2018 чыл 10.06.

Хол үжүү

Бүзүредилге

Мен, (фамилия, ады, адазының ады), паспортунун (сериязы, дугаары, берген чери, берген чыл ай, хүнү), (бүзүредилге бижип турар кижинин чурттап турар черинин долу адреси), (бүзүредилге бижип берип турар кижизинин фамилия, ады, адазының ады), ооң (паспортунун сериязы, дугаары, берген чери, берген чыл ай, хүнү база чурттап турар черинин долу адреси), 2018 чылдың апрель айда алыр ужурлуг шалыңымны ТывКУ-нуң бухгалтериязының кассазындан ап алырын бүзүреп тур мен.

2018 чыл 03.15.

Хол үжүү

Кожар чагаа

Силерниң 2019 чылдың март 5-те чоруткан дилээнгерге харыы кылдыр 2019 чылда бистиң үндүрүлгелеривистиң каталогун чоруттувус.

Капсырылга: каталогтуң бир экземпляры (5 арын).
2019, марттың 13 Тываның ном үндүрер чери

Бадыткал чагаа

Бистиң 2019 чылда үндүрүлгелеривистиң перспективтиг планының дугайында Силерниң 2018 чылдың декабрь 15-те бижээн дилег-чагаанарны алганывысты бадыткап тур бис.

Чоокку хүннерде план бадыткаттына бээрге, бир экземплярын Силерже саадатпайн чорударывысты дыңнаттывыс.

2018 чыл, декабрьның 17, Тываның ном үндүрер чери

Дыңнадыг чагаа

Бистиң ном үндүрер чер дараазында номнарны чап-чаа үндүргенин Силерге дыңнадып тур:

- 1.
- 2.
3.

Марттың 5, 2019 ч.

Хол үжүү

Чалалга чагаа

Бо чылдың октябрь 15-тиң хүнүнде 13 шакта Тываның ном үндүрер чериниң кол редакторунуң кабинетинге 2018-2019 чылдарда очулдурган чогаалдарның үндүрүлгезиниң дугайында төгерик стол болур.

Төгерик столдуң шиитпириниң төлевилелин чорутпушаан бир төлээни оон ажылынга киржири-биле чорударын диледивис.

2019 чыл, сентябрьның 15,

хол үжүү

Мергежилге 4. С. Сүрүн-оолдуң «Тывалаар кускун» деп тоожузундан үзүндүде чугаа стилиниң дыл талазы-биле онзагай чүүлдерин тодарадынар.

- Кырган-ачай!

- Оой!

- Дүүн кырган-авам ыглап келген – деп, улуг уруг чугаалап үнүп келди.

- Ыглап? Чоп?

- Кокай-ашак хой чипкен. Кырган-авам корткан.

- Кокай-ашак? – дээш, ашак үнe халыды. Даштын чугааланып тур:

- Черле диведим бе, бирээ болган деп. Кускуннар чандыр көөр эвес.

Бистер база үнe халчып келгилээн бис. Ашак кожагар уунче көрүп алган тур. Кускуннар ушпушаан.

- Ол кайын келген бөрүлөр боор? – деп, ашак элдепсинер сагыштыг.

- Олар болаада чок чүве ийикпе. Ында-кайда тегерип кээп турар үш бөрү бар чер бо. Бо черниң турум бөрүлери. Каш хонук бурунгаар оларны ырады сывыртапкан кижиге мен. Ындыг дораан бээр келбес ужурлуг. Ээ хай, бөрү эвес боор. Дырбактыг боор. Үш оолдуг бир дырбактыг бар чүве, кыс. Олар-дыр. Кая-кайа чоруп-чоруп келчиктер. Читкен чүвелер. Азы черлик ыттар келчик ирги бе?

- Амыр-дыр силер аа, кайда кандыг аң барын доозазын билир? – деп магададым.

- Ында чүү боор, дуңмам. Мен бо черниң ээзи кижиге-дир мен. Кайда койгун чыдарын-даа эндевес мен. Чүглe хой кадарчызы эвес, аң база кадарчызы кижиге болдур мен ийин.

- Канчап?

- Штаттан дашкаар инспектор деп бижек берип каан улус бо – дидир. – Аңнарымны өйлөп-өйлөп ончалап каап турар кижиге мен.

Мергежилге 5. С. Сарыг-оолдуң «Оттуг-терге» деп чечен чугаазындан үзүндүнүң стилистиктиг сайгарылгазын кылыңар.

- Тут-ту-туут! – дээн ышкаш коргунчуг киштээшкин мырыңай-ла чушкуумда алгырган. Бир минниримге, сирилээн-кавылаан, хиилээн-шиилээн, өгү-дижи шаарарган, доора демир ызырып алган, ийи кастыында шала уштунчак, оттуг карактарлыг Күчүтөнниң мырыңай мурнунда сарбая берген ыглап тур мен:

- Өршээнep-авыранар! Меңээ дегбеңер! Э-э-э!

- Бо канчап барган кижиге сен? Орукче маңнаар! – деп, ол «шожаңның» кырында кижиге ыды дыңнап кааш, бир миннип келдим.

- Оо, менче келбеңер! Чүү деп чүвөл бо?!

- Ээ, сени-даа! «Оттуг-терге» - чычаан деп чүве-дир...

- Кортпа-кортпа, ажырбас, оол! Аалың кайдал? Ча, чоруптаалы.

- Коърт, каърт, тр-тр-тр, шик-шик, ог-у-у! Тр-тр-тр! – дээн соонда, энгеш-аңгаш ыңай-ла болду.

Ынаар караңгыда ооргазын көөрүмге, калбак хой ужалыг, кандыг-ла бир кошкар мыйызы ышкаш дугуйларлыг, бир талакы дорзуунда кызылгыры хөлчөк черлиг, оон салган боор деп бодаан мен, бугурт-багырт дээн чыдының чиктии-ле хөлчөк. «Чүү-даа болза өрттөткен-не чүве чиир болдурам ол» деп сүмелеп бодадым.

Мергежилге 6. Үлегер домактарда антонимнерниң стилистиктиг ужур-утказын чугаалаңар.

Даг дег караны,
Довук дег ак базар.

Улуг дээш, өөрүп болбас,
Биче дээш, өкпелеп болбас.

Кижиге экизи – хүн,
Кижиге багы – чылан.

Хопчу кадын – сааскан,
Хоптак хаан – каарган.

Чокта чолдайба,
Барда мажайба.

Чоокта чованчыг,
Ыракка ыянчыг.

Мергежилге 7. Домактарда тускайлаан сөстөрниң стилистиг ужур-утказын айыткаш, оларга синонимнерден таарыштыр тывыңар.

1) Уругнуң **кулур** үскен быдаазы чаагай-ла болду. 2) «Оолдарым иези **Кызылгыды** баткан» - деп, ак салдыг ирей чугаалады. 3) Элбек **сырбыктыг** черлерге анчының аваангыр адаы-ла билдингир. 4) Ооң арын-шырайы өскерлип, **дөрт өкпези тура халаан** ышкаш болду. 5) Күжүрнү, кончуг-даа **эрес** кадай-дыр. 6) Херим даштында кезек улус **кызыл дустаан кижиниң** дугайында чугаалашкан турган. 7) Оол шилги **безинге** кончуг ынак, оозун-на ажаанзыраан турар. 8) Кожа аалдарның уруглары арга кирип, **онуун** каттап алгаш келген. 9) **Бышкан**

тараа салгын аайы-биле чалгып чыткан. 10) Кенни кыстың **аксы чымчак, эриг баарлыг** болганынга оолдуң иези дыка-ла таарзынган.

Мергежилге 8. Дараазында сөзүглелдер солун арнындан деп чүүлдү бадыйткаңар. Кандыг стилистиктиг база лексиктиг аргаларны ажыглаан-дар? Авторларның тускайлаң онзагай чүүлдери эскерттинер-дир бе?

Угаадыглыг ном

Делегейде ат-сураглыг эртемден Монгуш Кенин-Лопсанның «Тыва чаңчыл» деп ному парлаттынып үнген. Ол дээрге, ажыы-биле чугаалаарга, ёзулуг эртине-байлак-тыр. Ону Москвада «Тройка» деп ном үндүрер черге парлаан. Хемчээли улуг – 352 арын. Бо ном «Тыва чоннуң бурунгу ужурлары» деп 1994 чылда үнген номнуң ийиги кезээ.

Эртемден-этнографтың бо номунда тыва чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын эн-не долузу-биле бижээн. Этнографияны, чоннуң культуразын болгаш аас чогаалын, хамнаашкын ёзулалдарының, тоолчургу чугааларының дугайын кончуг билдингир болгаш чечен дыл-биле автор тайылбырлап бижээн. Мында кирген материалдарны Монгуш Бора-Хөөевич барык 50 ажыг чылдарның дургузунда чыып келген. («Эне сөзү» солундан)

2. Комитет чүнү кылганыл? Ажылывыс хөй талалыг: өөредилге, культура, эмнелге, пенсия, пособие, спорт болгаш өске-даа адырларны харыылаар бис. Ийи удаа «Төгерик столду» организастандывыс. Аныяктарны ажылга хаара тударының айтырыын көрдүвүс. Инвалиттерге эм-таңны чиик өрте-биле садарын чугаалажып тур бис. Бичии уругларның ажаалда, хайгааралының дугайында хоойлу төлевилелин ажылдап кылгаш, ону сессияга бадылаттывыс. Оң күүселдезин чедип алыр дээш, өске организациялар-биле кады демнежип, ажылдап тур бис. Ынчаарга чамдык удуртукчулар, ажылдакчылар бистиң ажылывыстың уг-шиин эки-ле билбейн, бистиң чөпшээреливис чокка, ол-бо ажылды чүге кыла бердиңер дээр хөөннер база бары хомуданчыг-дыр. Социал политика дээрге аажок хөй талалыг болгай. («Эне сөзү» солундан)

Мергежилге 9. Д.С. Кууларның «Тыва литератураның төөгүзүн үе чадаларга хуваарының дугайында» деп статьязындан үзүндүде эртем стилиниң кандыг онзагай демдектери бар-дыр, айтыңар.

...Ийиги салгалдың чогаалчыларының салым-чаяянының сайзыраан үезин тыва литератураның төөгүзүнүн үшкү үе чадазы деп көргөш, ону «Чеден-сезен чылдарның тыва литературазы» деп адаза таарымчалыг бооп база болур деп санаар бис.

Үе-чаданың чылдары тодаргай-даа болза, оларга тааржыр аттар тывары берге бооп турарын демдеглээр херек. «ТАР-га тыва литератураның тывылганы болгаш баштайгы базымнары» дээрге төөгүлүг принципке даянган ат-тыр. «Чеден-сезен чылдарның тыва литературазы» деп адап болур. Ындыг бе дээрге дараазындагы дөрткү үе-чада «Тыва литература эде тургустунуушкуннун чылдарында» дээн чижектиг аттыг болур херек. Ынчан мурнуку хронологтуг принципти каггаш, тематиктиг принципче шилчий бергени ол болур. Мындыг янзылыг карышкактар тыва литератураның төөгүзүнге туруп болур бе?

Мергежилге 10. Сөзүглелдерни аянный номчааш, чечен чогаал стилиниң онзагай талаларын тодарадыңар. Авторлар дылдың кандыг аргаларының дузазы-биле номчукчунун сеткил-хөөнүн оттуруп турарыл?

Төрээн дылымга йөрээл

Улуг-Хемниң агымы дег күштүг, ак-көк Тывавыстың дээри дег арыг, бора хектиң эдери дег өткүт, алдын-сарыг сыгырганың ырлаары дег элдептиг төрээн дылым! Сенде хову шөлдерниң делгемнери, тайга-тандыларның бедиктери, кылаң хөлдерниң оожум-топтуу, оран-делегейниң оът-сигениниң айдызы, аң-меңиниң алгы-кышкызы сиңген.

Чырык өртемчейге карак чивеш аразында чуртталгамда тыва дылдың төрээн чонум аразында чор мен. Өргүн-көвей улустарның дылдарының, аялгаларының аразынга мөңгө шагда хомустуң үнү бооп чаңгылынып чор, өлчей-кежиктиг, хайыралыг төрээн дылым! (III. Сат)

2. ...Делгем хову,
кадыр даглар
тыва кызы
дендии бөдүүн,
аржаан суу дег
арыг-чаагай.
Сузу хадаан
эрлер аңаа
бырашпас-даа,
чуттуг багың
көргүссүңзе,
бодун шоруң!
От-көс ышкаш
эрес эрге
кыстар ынак,
ооң-биле
оранны-даа одурту бээр! (А. Даржай)

3. Ыяштарның бүрүлери шагда-ла дүжүп, онгарларда сыңнып, сыңмарлажып чыдыпкан. Шыргай арыглар шаарарып, делгем ховулар кууарып, орай күс дүжүп келген. Бир кезе кыржаң ак-көк дээрде кезеэки шолбаннар үнгүлөп, бырлаңнады ойнап турда, он бештиң долу төгерик айы чөөн чүктөн хереп үнүп, өртемчейни чырыдып турган.

Кезеэнин ыржымы аажок, кайда бүрү шылырт дей-дир, койгун-тоолай, күске-күжүген маңнай-дыр, дораан-на дыңналып кээр. Оон аңгыда дыттар аразын куду бадып чыдар дамырак кара суг амыр, соксаал чок дагжап, чугааланып чыткан: чамдык черде шырыңайндыр саарыглаан, чамдык черде хоруңайндыр хоолааштаан. Сугнуң оозу кезеэки ыржымга янзы-бүрү кылдыр дыңналып келир. (О. Сагаан-оол)

Мергежилге 11. Сөзүглелдин кайы стильге хамааржырын тодараткаш, авторнуң чугаа стилинин сөстөрүн кандыг сорулгалыг ажыглаанын тайылбырланар.

...Аныяк Рушевтер вагондан үнгөш, дораан-на төрөлдөринин кускаанче дүлнү берген. Шоваалаң кара карактарлыг, чаа-ла чылчайты каттырып чыдар апарган Надюшазы шупту улустуң кичээнгейинин төвүндө барган холдан холче дамчып чоруп турганын авазы чоргаарал-биле хайгаарап турган.

-Өг-бүлөңөр өзүп, баш саны немешкен, ана ат улус-тур силер але – дээш, Константин Николаевич кырган-ачай болганын ам чаа-ла ёзулуг медресеп билген чүве дег, өөрээнинден бичии кижизин өрү октай каап турган.

- Ой, кырган-ачазы, ол чаш кижги буза октап алдың – деп, Таня кырган-авазы девидеп алгырган.

- Буза октап деп чүзүл мооң, шаажаң азы хрусталь эвес-тир бо – дээш, кырган-ачазы уруун улам-на хөрээнче чыыра туткан. Каш чыл мурнунда шоолуг үр-даа көрбээни кеннинче кунчуу элээн топтап көргөш:

- Арның агара берген, арта-ла арыпкан ышкаш сен, уруум, кадың анаа бе? – деп сагыш човап айтырган.

- Ийе, көңгүс анаа мен – деп, Наташа биеэги пөрүү чок, чазык хүлүмзүрбүшаан чугаалаан. Ол ам мурнундагы дег пөрүк эвес, дуржулгалыг башкы, ооң кадында ава апарган. (Е. Танова)

Мергезилге 12. М. Ганина биле И. Черновтуң орус дылче очулдурганы С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалында тыва сөстөрү ол-ла хевээр ажыглаанының стилистиктиг ужур-утказын тайылбырлаңар.

1. В переднем углу на самом почетном месте сидел мой дядя.

Он первым взял с аптары маленькие ножницы, в ручки которых был продет священный хадак, и торжественно проговорил:

- Дай мне понюхать (у нас вдыхали запах волос или кожи, желая выказать свою нежность) твою голову, племянничек мой. Дарю тебе овцу с ягненком.

2. Аалы еще на чайлаге. У Кыргыстарского хурээ скоро летний праздник будет. Люди тут и там готовят скакунов, готовятся и борьцы, а девушки шьют наряды.

Мергежилге 13. А. Пушкинниң «Евгений Онегин» деп чогаалында даштыкы сөстөр хөй ажыглаттынган, ынчангаш С. Пюрбюнүн бо чогаалды тыва дылче очулдурган сөзүглелинде даштыкы сөстөрни канчаар кииргенин сайгарып көргөш, кандыг сорулгалыг бо сөстөрни ажыглаанын база оларның стилистиктиг уjur-утказын тодарадыңар.

Мергежилге 14. Сөзүглелдин темазы болгаш кайы стильге бижиттингенин тодараткаш, ниити түңнелден кылыңар.

1. Тыва дыл – Тыва Республиканың үндезин чурттакчылары болур тываларның төрөөн дылы. Тыва кижилер чүс-чүс чылдар иштинде төрөөн дылының дузазы-биле аразында харылзажып, арга-дуржулгаларын солчуп, ажыл-херөөн бүдүрүп, ажы-төлүн кижизидип келген. Тыва улустуң ёзу-чаңчылдарын, чүдүлге-сүзүглелин, бойдус болгаш ниитилел талазы-биле билиглерин, аас чогаалын болгаш ыры-хөгжүмүн төрөөн дылының дузазы-биле билип ап болур.

2. Сүзүүм болган авамайның сүдү ышкаш,
Сүүзүннүг, мага-боттан адырылбас,
Тынар агаар, сеткилимниң хөрсүнү бооп,
Тыва дылым, дамыр-ханда тудуш-тур сен.

Кырган-ачам уран-мерген тоолундан
Кыштың узун кержээзинде сени танааш,
Маадырлыг өлбөс чоннуң дылы-дыр деп,
Магадааштың, кезээ шагда ынакшаан мен. (А. Даржай)

Айтырыглар:

1. Стиль талазы-биле ниити (нейтралдыг) сөстөр деп чүл?
2. Лексиканың стиль синонимнери деп чүл?
3. Грамматиканың стиль синонимнери деп чүл?

4. Чугаа стили кандыг лексиктиг, грамматиктиг база фонетиктиг онзагайларлыг-дыр?
5. Ном стили кандыг иштики бөлүктөр болгаш жанрларлыг-дыр?
6. Ном стилиниң иштики бөлүктери кандыг лексиктиг, грамматиктиг база фонетиктиг онзагайларлыг-дыр?
7. Стилистика биле чугаа культуразы аразында кандыг холбааларлыг-дыр?

§ 7. ТАБУ БОЛГАШ ЭВФЕМИЗМНЕР

Тыва дыл эртеминде ук айтырыгга хамаарыштыр Ш.Ч. Саттың¹² бижээн ажылы бар.

ТАБУ (полинези *tapy* – онзалай айтыр, ыдык) – ажыглалы хоруглуг азы дылдан дашкаар кандыг-бир чылдагааннарның салдары-биле ажыглалы кызыгаарлыг (бүдүүлүк сүзүк бодал азы каржы, доңгун уткалыг сөстөр) сөстөр.

ЭВФЕМИЗМНЕР (*гр.* euphēmos – эки чуугалап тур мен) – хоруглуг база каржы, доңгун, коргунчуг уткалыг сөстөрни ойзу адаан сөстөр.

Тыва дылда шаандан тура ажыглап келген хоруглуг сөстөрниң бөлүктери:

1. Улуг кижилерниң база өг-бүлө кижигүннериниң адын аразында адажыры: дорт адын адавайн, *акый, угбай, даай, даай-авай, ирем* дээш оон-даа өске сөстөрни ажыглап турган, а өг-бүлө улус – *өөм ээзи, өөм ишти, уругларым адазы* азы *иези, демги* азы *амдыы кижжи*; аныяк таныжып турар уруглар – *кымый, дембирек, ында-бирек*. Улуг назылыг кижилерни кылып турар чүүлүнүң аайы-биле, бир болза аажы-чаңының база даштыкы овор-хевириниң онзагай чүүлдерин барымдаалап адап турган: *Чазаныр-Ирей, Тудугжу-Кадай, Чүскүк, Часпак-Адар, Бызаанчы, Хөөрээр-Ирей, Тоолдаар, Чылгычы, Чолдак-Ашак, Кертик-Ашак, Семис-Кадай, Даалыктаар, Узун-Кулак* дээш оон-даа өске.

2. Араатан аңнар, курт-кымыскай аттары: адыг – *мажсаалай, хайыракан, чымчак базар, чоорганныг, тайга ээзи,*

¹² Ш.Ч. Сат Табу и эвфемизмы в тувинском языке // Советская тюркология. – Баку, 1981. – № 5. – С. 42-45.

кара-чүве, чер кулактыг, ирей, майтак; бөрү – кокай, коккаарак, кокай-ашак, кызыл-карак, көк-хелиң, чер ыды, узун-кудурук, чер чүвези, улдурук; морзук – калчан-көк; чекпе – ыргак; чылан – курт, узун-курт, чылбыраар.

3. Азырап олулар малынга хамаарышкан хоруглуг сөстөр: *өзээр, дөгөрер, бооп чиир, изиг ханнаар, ужурар, чушкуулаар; дуюун бастыраар.*

4. Аңчыларның чугаазында хоруглуг сөстөр: *сыын, мыйгак – улуг аң, сыын – мыйыстыг, өлүк – оран-таңды хайыразы; аткан азы өлүргөн – таңды хайырлаан, даялаан, хайыракан аалдаар, киш – каас алаң; дииң – эрээн алаң, сарыг диитиг.*

5. Өлүм-чидиригте хамаарышкан сөстөр: *өлгөн – бурганнай берген, чок апарган, калган, чораан, чуртун кагган, мөчээн, чорта берген, кызыл дустаан, аьдының быжы хойган, чыргай берген, шыдашпайн барган; чаш уругга хамаарыштыр – бүрлү берген, багай болган, уруун оскунган; хааржак – кавай, хөөр – чевег, хөөржүдөр – ажаар, орнукишудар.*

6. Коргунчуг уткалыг сөстөр: *кижиге өлүрткен – кижиге холундан барган, эндеткен, сугга дүжүп өлгөн – сугга эндээн, чаңныкка өлүрткен – чаңнык эндээн азы кудай ойнаан.*

7. Аарыглар аттары болгаш аңаа хамаарышкан сөстөр: *чума – сарыг думаа, туберкулез – хөрөк аарыы, өкпө аарыы, рак – чиңгелээн, ыжыктыг, сифилис – наш аарыы, шээр аарыг; аарый берген – кадыы баскыраан, аарывайн турар – думаа-ханаа өршээлдиг-дир.*

8. Кижиниң янзы-бүрү биологтуг байдалдары: *иштиг – сааттыг, дакпырлыг, чооннаан, адаа аартаан, уруглуг болур; божупкан – кара чыраан, олчалыг болган, чиигээн; семис – чаагай, долу, борбак, чолдак – ортумак сынныг; кырган – улуг назылыг, хоочун, эне азы өгбө.*

9. Адаары эпчок сөстөр: *чиигээр, шеверленир, арыгланыр, үнүп алыр, албаннаар, куду олуртур.*

10. Оор чорукка хамаарышкан сөстөр: *ооржу – ийи буттуг бөрү, кара холдуг чүве, ажырымчы; оорланыр – часканыр, чимзенир, карак ажыт кишер, коданын карартыр.*

11. Бойдус болуушкуннары: *дээр – кудай; соксаал чок чаар – дежилген; диңмирээр – килеңнээр.*

12. Аас-дылга хамаарышкан сөстөр: мегелээр – *шын эвес чугаалаар, чазыптар*; кыржыр – *аас былаажыр, сөс каржыр, билишпейн баар*.

Мергежилге 1. Кандыг араатан аңның ижээнин аалдаарда, дараазында йөрээлди аңчы номчуурул? Йөрээлде эвфемизмнерни тывыңар.

Үгээм! Чылыг хоюг-чоорган,
Кашпал белим, серлиг черге
Кады чурттап, муңгаш болбас
Үр болбайн, удуп көрем, үгээм!
Шаап келдим,
Чортуп келдим, коргунчуум.
Шаанак тептим,
Чаат кирдим, коргунчуум.
Алыс чаагай, коргунчуум.
Аалдап келдим, коргунчуум.
Оттуп көрем, коргунчуум.
Улуг бажың арттавас мен, коргунчуум.

Мергежилге 2. Тыва улустун амырлажып мендилежир ёзулалында эвфемизмнерни тыпкаш, оларның ужур-утказын тайылбырлаңар.

- Амыр, амырган-дыр бе, ыңар?
- Амыыр, амыр-ла!
- Кыштан хүр-ле болду беңер?
- Хүр-ле болду ийин, ыңар.
- Мал сүрүг менди-ле бе?
- Менди-ле ийин, ыңар.
- Ыт-куш, думаа-ханаа өршээлдиг-дир бе ыңар?
- Өршээлдиг-дир...

Мергежилге 3. Дараазын сөс болгаш сөс каттыжыышкыннарының табу азы эвфемизм болурун айыткаш, оларны кандыг таварылгаларда ажыглаарын чугаалаңар.

Демги кижиге, уруглар адазы, изиг ханнаар, чазыпкан, дем бир кижиге, кымый, амдыгы кижиге, калган уруг, бо кижининг иези, чедир билбейн барган, ында-бирек, чүве, ужураар, чораан ирей, өөнүң ээзи, оглумнуң кырган-ачазы, дембирек, өгбевис, өзээр, шын эвес чугаалапкан.

Мергежилге 4. Дараазында сөстөрнү эвфемизмдер-биле солааш, домактардан чогаадыңар.

Кырган, чылан, божуур, мегелээр, адыг, иштиг, кыржыр, бөрү, өлүр, кадайым, рак (аарыг).

Мергежилге 5. Тыва херээжен кижиге кандыг чоок төрөлдөрининг аттарын дорт адавайын, эвфемизмдерни ажыглап чоруурул? Ук чаңчылдың чылдагаанын чижектер-биле бадыткап, тайылбырлаңар.

Мергежилге 6. Чижектерден эвфемизмдерни тыпкаш, оларның уткаларын тайылбырлаңар. Оларны чогаалдарга ажыглаанының ужура-утказын чугаалаңар. Ийиги сөзүглелде эвфемизмдерниң синонимниг одуругларын тургузуңар.

1. Муң чыл эртсе – чевээм бүдүн,
дыт бооп мандааш,
сээң ырың дыңназымза! - бөгүнгү дег,
сеткилимге онза таалал болур ийик. (Ю. Кюнзегеш)

2. Халак-халак! Кара черим, көк дээрим! ...
Канчаайн-чоонуйн!... Кара холдуг чүвөлөр хайыралыг
аъдымны караңгы ажыглап, карак ажыт кири берди...

О ажырымчы, чазый-чилби оорлар! Адак ааракты бастып
алыр, арын-нүүрүн ышкынган, ийи буттуг кокайлар! Хүүррэн
даянган күжүр-ле чөнүк ирейниң чаңгыс-ла чодазын сый шаап
кагдыңар... (А. Даржай)

3. Күскээр чайын чуртун кагган
Күжүр авам амдыгаа дээр:
«Оглум, канчап чору сен?» – деп,

Ондап-остап чыткан ышкаш. (А. Даржай)

4. «Калган адам баглаажы диин, турбушаан-дыр.
Кара-Дайның бажын дүгдө аскан чүве...»

5. Эъди аараан иелерге дуза кадар –
Эртемиң-дир, ону бодун шилип алдың. (С. Козлова)

Мергежилге 7. Бичии уругга чугааның утказын билдиртпези-биле нептеренгей ажыглап турар эвфемизмнер-биле домактардан чогаадыңар.

Айтырыглар:

1. Кандыг сөстөрни табу сөстөр дээрил?
2. Тыва дылда табу сөстөрнүң утказының аайы-биле кандыг бөлүктөри барыл? Тыва дылда табу сөстөрнүң тыптып келген чылдагааннарын чугаалаңар.
3. Кандыг сөстөрни эвфемизмнер дээрил? Оларның ужур-утказын чугаалаңар.
4. Тыва база түрк дыл эртемнеринде табу болгаш эвфемизмнер дугайында кандыг эртем ажылдары барыл, оларның авторлары кымнарыл?

§ 8. ОНОМАСИОЛОГИЯ. ОНОМАСТИКА

Ономасиология (*гр. onomastikos* – атка хамаарылгалыг *logos* – *өөредиг*) – ат бээриниң аргаларын өөренир лексикологияның бир кол адыры.

Ономастика (*гр. onomastikos* – атка хамаарылгалыг) – лексикологияның хуу аттар шинчилээр адыры.

Топонимика (*гр. topos* – чер онума – ат) 1. Лексикологияның географтыг аттар өөренир адыры. 2. Тодаргай девискээрнүң географтыг аттарының каттышканы¹³.

Топонимия – лексикологияның географтыг аттар өөренир адыры. Чижээ, Өдүгөн, Деспек, Хөндөргей, Мажалык, Сайыр-Аксы, Ак-Бедик, Чыргакы, Ийи-Дыт, Теве-Чыдар.

¹³ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Изд-во Астрель, Изд-во АСТ, 2001. С. 563

Тыва дыл эртеминде топонимнерни д.э.к., доцент Б.К. Ондар сайгарып шинчилээш, хөй санныг статьялардан аңгыда «Топонимический словарь Тувы» (2004, 2007) деп Тываның девискээринде географтыг аттар словарын база улуг хемчээлдиг «Тувинская топонимия. Сопоставительный анализ топонимии Тувы с топонимией Южной Сибири и других тюркоязычных территорий» (2008) деп ажылын чырыкче үндүрген.

Ойконимнер (гр. *oikos* – бажың) – чурттакчы чоннуг черлерниң хуу аттары, чижээ, хоорай, суур, күзег, кыштаг, чазаг, чайлаг, турлаг, хонаштар, чижээ, Кызыл, Шагаан-Арыг, Туран, Ак-Довурак, Тээли, Торгалыг, Самагалтай, Чадаан, Тарлаг, Эрзин, Бай-Хаак, Межегей, Сесерлиг, Ийи-Тал, Баян-Кол, Сарыг-Сеп, Чаа-Хөл.

Урбоним (лат. *urbanus* – хоорайжы) – хоорай иштинин объектилеринин аттары: кудумчулар, шөлдер, проспектилер, тураскаалдар, театр, музей, аалчылар бажыңнары дээш оон-даа өске, чижээ, Чургуй-оол кудумчузу, Арат шөлү, аалчылар бажыңы «Өдүгөн», Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры, Кызыл партизаннар тураскаалы, Алдан-Маадыр аттыг республика музеи, «Найырал» кинотеатры, «Азияның төвү» комплекс.

Гидронимнер (гр. *hydor* – суг онума – ат) – суг объектилеринин хуу аттары: хемнер, дамырактар, хөлдер, аржааннар, тулаалар, суг бажы, далай, океаннар, чижээ, Улуг-Хем, Бии-Хем, Каа-Хем, Азас, Шивилиг, Дус-Хөл, Кара-Суг, Алаш, Кара-Хөл, Сүт-Хөл, Кара далай.

Тываның девискээринде хемнер, хөлдер, аржааннар, дамырактар, суг баштарының аттарын Б.К. Ондар сайгарып шинчилээш, 1993 чылда «Гидронимия Тувы» деп аттыг кандидат диссертациязын камгалап, эртем адын чедип алган, а 1995 чылда «Краткий словарь гидронимов Тувы» деп ажылын парлаткан.

Этнонимнер (гр. *ethnos* – чон) – чоннарның, төрөл бөлүктерниң хуу аттары.

Тыва дылда дараазында эрте бурунгу төрөл аймактар аттары этнографтар, төөгү база дыл эртемденнеринин ажылдарында демдеглеттинген: *ак, байкара, баран, даргат (иргит даргат, адай даргат), делег, дербет, долаан, доңгак*

(кара доңгак, кезек доңгак, сарыг доңгак, чадаана доңгактары, чооду доңгак, чыргакы доңгак), кара-сал, кол, куулар (кезек куулар), күжүгет, кыргыс(дөргүн кыргыс), маады (кезек маады, кыргыс маады), монгуш (адай монгуш, ак монгуш, биче монгуш, кара монгуш, улуг монгуш), ондар (кара ондар, кара уйгур ондар, ой ондар, улуг ондар, уйгур ондар, чанагааш ондар), ооржак (иштиш ооржак, кезек ооржак, оюн (кайгал оюн, кезек оюн, тес оюн, ар оюн), үүлет, саая, салчак (кезек салчак, Каа-Хем салчаа, Бай-Тайга салчаа), сартыыл, сарыглар, сат (борбак сат, кезек сат), соян (ак соян, кара соян, кезек соян, көк соян, тес соян, узун соян, хову соян, хөл соян, чолдак соян), тожу, тумат (улуг тумат), түлүш (адыг түлүш, дөргүн түлүш, дүктүг түлүш, улуг түлүш), хертек, ховалыг, хомушку, чооду, хөйүк (кара хөйүк, хөйүк), шалык.

Зоонимнер (гр. *зоон* – дириг амытан) – дириг амытаннарның шола аттары, чижээ, Мойнак, Аккал, Черликпен, Ак-Төш, Дугур-Мыйыс, Дөнгүрек, Чолдак-Кудурук, Даш-Хүрөң, Челер-Доруг, Өлбөзөк, Көстүк, Хартыга.

Оронимнер (гр. *орос* – даг) – кургаг черлер аттары: даг, сын, арт, тей, кашпалдар, чарыктар, чоогалар, чижээ, Саян, Танды, Мөңгүн-Тайга, Кара-Туруг, Бай-Даг, Дус-Даг, Тумат-Тайга, Хайыракан, Үстүү-Кашпал, Улуг-Арт, Калчан-Каът, Адар-Төш.

Дримонимнер (гр. *drymos* – арга) – арга-арыг, кезек аргалар аттары, чижээ, Калбак-Чыраа, Кезек-Терек, Дыттыг-Арыг, Борбак-Арыг, Доора-Хадың, Дүнгүр, Кара-Булуң, Чодураалыг, Ногай-Арыг.

Антропонимнер (гр. *anthropos* – кижиге) – кижилернин хуу аттары, чижээ, Күдөрек, Адыя, Севилбаа, Долума, Артыш, Орлан, Дамба-Хуурак, Кара-Сал, Арзылан, Оттук, Шолбан, Айрана, Аяс, Шулуу, Доржу, Бады-Суур, Сарыг-оол, Чадамба, Кенин-Лопсан.

Тыва дылдың антропонимиказын д.э.к., доцент Н.Д. Сувандии сайгарып шинчилээш, хөй санныг статьялар, тезистерни парлаткан болгаш «Тувинская антропонимия» деп монографияны парлаткан (2011).

Эргонимнер (гр. *ergon* – работа) – кижилернин ажыл-херээниң аайы-биле каттышкан черлеринин аттары: эвилеледер,

корпорация, ниитилелдер (Билиг), өөредилге черлери, бөлгүмнер, клубтар, садыг-үлетпүр черлери, чижээ, Тываның күрүне университеди, Кызылдың уран чүүл колледжи, Тываның чогаалчылар эвилели, Надя Рушева аттыг уран чүүл школазы, «Азас» садыы, «Беш чыл» стадиону.

Анемонимнер (гр. anemos – ветер) – бойдус халаптарының хуу аттары, чижээ, ураган Алиса, Флора, Бетси.

Хрононимнер (гр. chromos – үе) – төөгүлүг үелерниң хуу аттары: 60 маадыр тура халыышкыны, Ада-чурттуң Улуг дайыны, Петр I-ниң үези, Чаа чыл, Тиилелге хүнү.

Космонимнер (гр. kosmos – өртемчей) – космос делгеминиң зоналары, бөлүк сылдыстарның хуу аттары: Орион, Дээр Ти, Сылдыс Оруу, Чеди-Хаан (3 көскү сылдыстары – Аргамчы, Сарыг-Аъттар), Биче Чеди-Хаан, Үгер.

Хүн – Адыяа, Нимаа; Ай – Сумуяа, Даваа; Марс – Аңгырак, Макпар; Меркурий – Лакпа; Юпитер – Бюрбю, Будуу; Венера – Баазан, Сагар; Сатурн – Санчи, Бимбии; Курбусту, Дываажан.

Астронимнер (гр. astron – сылдыс) – аңгы планеталарның хуу аттары: Ай, Хүн, Венера, Юпитер.

Теонимнер (гр. theos – бурган) – бурганнарның болгаш тоолчургу маадырларның хуу аттары: Будда, Шива, Христос, Гермес, Юпитер, Перун, Марс.

Спелеонимнер (гр. spelaion – куй) – куйлар, тамылар, кудуктарның хуу аттары, чижээ, Үттүг-Хая, Үш-Кудук, Кудук, Кудук-Ховузу, Кыргыз кудуу, Эдер-Куй, Кыс-Халыыр, Куй, Куглуг-Даш, Куйлуг-Хая.

Дромонимнер (гр. dromos – орук) – оруктарның хуу аттары, чижээ, Салдам оруу, Эрзин оруу, Хуурак чайлыр, Абаза оруу, Оруктуг-Каът, Оруктуг-Сайыр.

Фитонимнер (гр. phyton – үнүш) – үнүштер аймааның хуу аттары, чижээ, оргаадай, шеңне, хадыыр-сарыг, кызыл меде, орук чечээ, артыш, айдыс, хады, дыт, шиви, терек.

Мергежилге 1. С. Сарыг-оолдун шүлүктериниң одуругларында топонимнерни чүнү адап турарының аайы-биле бөлүктээш, чүге кайы-бир черге ыңдыг ат бергенин тайылбырлаңар.

Танды, Саян ийи сынның аразындан
Тайлып баткан Улуг-Хемнің эриин дургаар
Түмен чылдар дүнүн өттүр азып-тенип,
Түрег багын бистиң Тыва көрүп келген.

Кара-Туруг, Мойнааракты
Кашпалдандыр чара каккаш,
Ужу-кыдыы карак четпес
Успа хөл бооп доктаап бүткен.

Чоза биле Торгалыгның
Чоргаар мөге күчүзү дег,
Өвүр чонум хөгжүлдезин
Өөрүшкүлүг көрүп тур мен.

Аянгаты, Барлыктарын
Артел, колхоз шыва берген
Ажылчы чон чыргал туткан
Алгыг-делгем улуг Хемчиим – Бай-ла Хемчиим!

Аймыырлыгда, Каңмыылдыгда
Андазыннар черни хээлээн ...
Чаа-Хөлдүн делгемнери
Час-ла келир, шырай кирер.

Улуг Танды арты, мурну
Узун Хемчик, Өөк, Туран ...
Кайда кандыг шөлдер чогул?

Эзим-арга далай болган
Элбек аңныг сыннар чурттуг,
Тере-Хөлде, Тожувуста
Деңнелге чок ажыктыг мен.

Чалбак ногаан шивилерлиг
Сарыг-Септиң сады чараш.

Мерген бажы чайынналыр
Меңги, туман баштангы бе?

Хөндергейнің Хову-Аксы
Хөнделеңнің Кара-Даш-даа
Даглар хөрээ ырлап турда,

Таанда чоргаар дыңналыр-дыр.

Кадыргы, бел хайнып ойнаан
Кара-Хөлүм, Даштыг-Хөлүм.

Улуг-Ийлер, Кадыр-Ийлер оттуп сергеп,
Каас чараш Элегеске хөңнүн сөглөп,
Хая-дажы дүвүнден бээр көстүп келген.

Чааты-Аксы Шагаан-Арыг
Шагдан тура чуртум чер ийин.

Балгазыннап, Шуурмак баштап,
Бай-Даг ажып, Эрзин кежип,
Океан чалгыы кырлаан ышкаш
Оолдар, кыстар каткызында.

Эми, Хараал, Нарын, Копту,
Ээрбек, Дус-Даг дагжылары...

Даңгаар эртен Кызылдан мен ужуп үнгөш,
Даартазында Москвага дүште четтим.

Мергежилге 2. Каа-Хем база Бий-Хемниң аттарының тывылганының дугайында дыңнадыгны Б.И. Татаринцевтиң статьязынга (Башкы, 1997) база тыва тоолчургу чугаага даянып тургаш, кылыңар.

Мергежилге 3. Б.К. Ондарның «Краткий словарь гидронимов Тувы» (1995), «Топонимический словарь Тувы» (2007) деп ажылдарының дузазы-биле кожууннарыңарның девискээринде хемнер, хөлдөр, аржааннарның аттарының уткаларын болгаш тывылган угун тодарадыңар.

Мергежилге 4. Дараазында дримонимнерни тайылбырлааш, боттарыңарның чижектеринерни бериңер.

Калбак-Чыраа, Кезек-Терек, Дыттыг-Арыг, Борбак-Арыг, Доора-Хадың, Чодураалыг, Дүнгүр, Чаңгыс-Хадың, Кара-Булуң, Шивилиг, Кезек арга.

Мергежилге 5. З.Б. Чадамбаның «Способы образования тувинских личных имен» деп ажылын номчааш, бөлүүңерде эштериңерниң аттарының тургустунган аргаларын тайылбырлаңар.

Мергежилге 6. Н.Д. Сувандииниң «Тувинская антропонимия» деп монографиязын (2011) база Л.Д. Сундуйнун «Адың, шолаң чажыттары» деп ажылын («Башкы», 1996, № 5, 6) номчааш, тыва аттарның тывылган угун, утказын тодарадыңар. Тыва аттарны кандыг лексика-семантиктиг бөлүктерге чарып болурул? Кандыг аттарны йөрээл аттар дээрл?

Мергежилге 7. В.Я. Бутанаевтиң «Хоорай аттары» («Личные имена хакасов») деп номунда хакас аттарны тыва аттар-биле деңнеп, адалгазы база утказы дөмей аттарны ушта бижиңер. Уругларга ат тыпсыр тыва, хакас ёзулалдарда дөмей чүүлдер бар-дыр бе, тодарадыңар.

Мергежилге 8. Шүлүктүн одуругларында антропонимнерниң утказын база тывылган угун тодарадыңар.

Агай Норду, Аракчаа
Кызыл-оолдар, Айыыр, Допчаа...
Кыжырыксаар халаптыг:
- Чогаалчы акың школага
Молдурга деп шолалаарга,
Шор эр чүве, халалыг. (С. Молдурга)

Мергежилге 9. Тыва дылда этнонимнерниң даңзын тургускаш, аймак-сөөктерниң шаандан тура чурттап келген девискээрлерин тодарадыңар («История Тувы», 1-ги том). Чамдык этнонимнерниң антропонимнер апарган чылдагааны чүдөл?

Мергежилге 10. Дараазында этнонимнерниң утказын Б.И. Татаринцевтиң ажылдарыңга даянып, тайылбырлаңар.

Ондар, монгуш, куулар, сарыглар, салчак, тумат, ооржак, соян, кара-сал, бай-кара, кыргыс.

Мергежилге 11. Тыва литературада зоонимнер аттары-биле адаттынган чогаалдарны сактып бижээш, ол дириг амытаннарны чүге ынчаар адаанын тайылбырлаңар.

Мергежилге 12. Тыва улустуң маадырлыг тоолдарында аъттарның шола аттарын бижээш, чүнү барымдаалап оларны ынчаар адаанын тайылбырлаңар.

Мергежилге 13. Дараазында хуу аттарның кайы бөлүү астронимнер, а кайызы – космонимнер болурул? Оларның кол ылгалын тодарадып тайылбырлаңар.

1. Ай, Венера, Юнона, Юпитер, Сатурн, Марс, Хүн, Чер.
2. Орион, Дээр Тии (Сылдыс Оруу), Чеди-Хаан, Үгер, Паллада, Амур.

Мергежилге 14. Домактарда хуу аттарны тыпкаш, ономастиканың кайы бөлүүнге хамааржырын айтыңар.

Чангыс-Чодураа деп черге дөрт өг чайлаглап чедип келген чүве. (Ч.О.) Хыл-Боостaa, Терезин-Чода, Хылызын-Баштыг, Каам-Дус дээш, ады-сывы элдеп-эзин алышкылар чоруп тур оо. (Б.О.) А. Борбак-оолдуң «Элезинде боолаашкыннар» деп номун эң сонуургап номчудум. (Г.С.) Халбаңмай деп хаваны дөө каргырткайнып, өкпелеп тур. (С.С.) Хан-Шилги аьдын мунган Хандырыңмай Багай-оол казыргылай халдып чоруткаш, чадыр өөнге чанып келген чүвең иргин. (Маадырлыг тыва тоол) Даады-ла шуурганнарга чулбарладыр Танды, Саян-ирейлер-даа бөгүн чалыы. (С.С.) Оюн, салчак, кыргыс, түлүш, ондар, монгуш, бээзи-даа дээш, ында-мында кезек-кезек, ыттар ышкаш, хериштирер. (С.С.) Дүмбей дээрде Чеди-Хаанче көрүп алган, эрткен изим бодап ор мен. (Э.Д.) Азырап каан авам, ачам Ай дег, Хүн дег чырып чоруур. (С.П.) Мооң мурнунда Сайлыкка Кызылче автобустап чорууру дыка берген турган: оруктуң узуну

кончуг, төнмес-ле чүве. (Н.К.) Д.С. Куулар – «Төөгү болгаш амгы үе» деп номнун автору.

Айтырыглар:

1. Ономасиология деп чүл? Ономастика деп чүл?
2. Тыва дыл эртеминде ономастиканың кайы адырлары шинчилеттингенил? Кандыг эртем ажылдары барыл?
3. Топонимнер деп чүл? Топонимика, топонимия деп чүл? Топонимнерниң дараазында адырлары кандыг хуу аттарны өөренип турарыл: гидронимнер, оронимнер, дримонимнер, ойконимнер?
4. Космонимнер болгаш астронимнер кандыг хуу аттарны өөренип турарыл?
5. Антропонимнер деп чүл? Тыва антропонимнер тывылган угуунуң аайы-биле кандыг бөлүктөрлигил, ооң дугайында кандыг ажылдар бижиттингедир? Шаанда бичии уругларга чүге утказы багай аттарны берип турганыл?
6. Этнонимнер деп чүл? Сат, чооду, кыргыз деп этнонимнер кандыг өске түрк дылдыг чоннарда барыл? Чүге амгы тыва дылда элээн хөй этнонимнер антропонимнер апарганыл?
7. Зоонимнер деп чүл? Дириг амытаннарның шола аттарын чүнү барымдаалап берип турарын чижектер-биле бадыткап чугаалаңар.

§ 9. ФРАЗЕОЛОГИЯ

Фразеология (гр. phrases – чугаа + logos - өөредиг) – дыл эртеминиң быжыг сөс каттыжышкыннарының дугайын өөренип бир адыры.¹⁴

Дыл эртеминде ниитизи-биле фразеологизмнерни өске сөс каттыжышкыннарындан ылгаарының кол демдектериниң дугайында айтырыг ам-даа маргылдаалыг болуп артпышаан. Ук айтырыгны сайгарып турган эртемденнерниң (В.В. Виноградов, Б.А. Ларин, С.И. Ожегов, Н.М. Шанский, А.И. Молотков, С.К. Кесенбаев, Ш.У. Рахматуллаев, Г.А. Байрамов, Г.Х. Ахунзянов, Я.Ш. Хертек, З.Г. Ураксин д.о.ө) бодалдарын шүүштүрүп көөр

¹⁴ Ш.Ч. Сат, Е.Б. Салзынмаа Амгы пыва литературлуг дыл. – Кызыл, 1980. – Ар. 49.

чүве болза, фразеологизмнерниң дараазында онзагай демдектерин тодараткан:

- фразеологизмнерниң компонентилери утка талазы-биле тутчу берген;

- фразеологизмнер чугаа үезинду тывылбас, а дылда белен бар;

- фразеологизмнер утка талазы-биле чаңгыс сөске дүгжүр;

- фразеологизмнер доора уткага ажыглаттынып, тускай аянынг болур.

Ынчангаш **фразеологизмнер** дээрге чаңгыс ниити уткалыг, ийи ийикпе азы оон хөй доктаамал компонентилерден тургустунган, утказында тускай аян бар, дылдың бир эге кезии [Сат, Салзынмаа 1980: 50].

Тыва дыл эртеминде фразеологизмнерни д.э.к., улуг эртем ажылдакчызы Я.Ш. Хертек шинчилээн, ол «Фразеология современного тувинского языка» [1978] деп монографияның, «Тувинско-русский фразеологический словарь» [1975] база «Русско-тувинский фразеологический словарь» [1985] деп ажылдарның болгаш хөй санныг эртем статьяларының автору.

Тыва дылда фразеологизмнерни оларның компонентилериниң аразында холбаазын база баштайгы утказы биле ниити утказының кайы-хире чоок азы ыраанын барымдаалап, ийи бөлүккө чарып турар:

- идиомалар;

- фразеологтуг каттыжылгалар [Хертек 1978: 28]:

Идиомалар дээрге компонентилери сырый холбаалыг, оларның тус-тузунда уткалары ниити утказынга дүүшпес быжыг сөс каттыжышкыннары болур. Чижээ, *карак кызыл* – кызымак, шудургу деп уткалыг идиома. Оон компонентилери өске сөстөр-биле солуттунмас, аразында холбаазы хөлчөк сырый, тус-тузунда «кижиниң азы дириг амытанның көөр органы» база «хан өңнүг» деп уткалары ниити «кызымак, шудургу» деп утказы-биле кандыг-даа харылзаа чок.

Идиомаларның чижектери: *бажы каткан, чүрээ чок, көк мөөн, сугга халыдар, чер дырбаар, кудун ышкынар, сагыл четтирер, кум кынныр, бак кежи дүжер, изин базар.*

Фразеологтуг каттыжылгалар дээрге компонентилериниң аразында холбаазы кошкак болгаш кайы-

бирээзиниң баштайгы утказы ниити утказы-биле холбаалыг быжыг сөс каттыжышкыннары. Чижээ, *хол даяң* - 1) чүү-даа чок, 2) камгалал чок, 3) ок-чепсек чок деп уткаларлыг. Ук фразеологтуг каттыжылганың компонентилериниң аразында холбаазы кошкак болганы-биле *хол даяң* азы *хол куруг* деп болур. *Хол* деп сөс бодунуң дорт утказында ажыглаттынып турар.

Фразеологтуг каттыжылгаларның чижектери: *кулаа кадыг, соок карактыг, хаван чадаг, дүн ортузу, дүн чарар, хлеб коргудар, сөс каржыр, кызыл арнынга, думчуун бодаар, өг ишти, чер дүвү, хол дээр, экти бүдүн, сагыш амыр, хоп дажыыр, сандан үнер, дуюун бастырыр* д.о.ө

Быжыг сөс каттыжышкыннары сөс-биле дөмей чангыс аай лексиктиг болгаш грамматиктиг уткаларлыг. Чижээ, *кулаа кадыг* деп фразеологизм «дүлей, чүве дыңнаары багай» деп уткалыг, чүвениң шынарын тодарадып, *дүлей* деп сөстүн синоними болбушаан, фразеологизм-демдек ады бооп турар.

Амгы тыва дылда фразеологизмнерни лексиктиг болгаш грамматиктиг уткаларының аайы-биле дараазында бөлүктерге чарып болур [Хертек 1978: 50]:

1. Фразеологизм-чүве ады. Оларның өзек компонентизи чүве ады бооп чоруур, *чижээ, куяк чай, кызыл арын, диштиг тулуп, эдипкен аас, өл эът, уйгу хавы, дүктүг хап, суг чугаа, хыл боостaa, далган мээ, оң хол, кызыл тын, ак сеткил, доң сеткил, аът дери, хырын ээзи, ог ээзи, хей-аът*.

2. Фразеологизм-демдек ады. Чүвелерниң ылгавырлыг демдээн, шынарын тодараткан янзы-бүрү модельдердиг быжыг сөс каттыжышкыннары, *чижээ, эриг баарлыг, чымчак сеткилдиг, дөрт сөөк, кызыл анай, хаван чадаг, суг чүректиг, чер кулактыг, өл эът, көк суг, бош чүректиг, сагыжы кара, мойну чоон, холу тыртым, холу чадагай, холу быжыг, суг курту дег, чыткан хой тургуспас, дириг кара хөңнү чок, сөөк баштыг, кадыг холдуг, ийи арынныг, үш танывас, эр чаңгыс, балдыр сыкпас, баш көдүрбес, аксындан дүжүрбес, караан кылаңнадыр*.

3. Фразеологизм-наречие. Кылдыныгның азы өске ылгавыр демдектиң ылгавыр демдээн илередир, *чижээ, таваан карарты, баш муңгаш, буду черге дегбес, карак чивеш аразында, үш дүн ортузунда, кара баарын кадыр, уш-баш чок,*

карак салбайн, тос башка, хыл кфырында, өзээн өттүр, бир баг, угаан-кут чок, ижсин кара чок.

4. Фразеологизм-кылыг сөзү. Чүвелерниң кылдыныын илередип чоруур эн хөй санныг быжыг сөс каттыжыышкыннары, чижээ, карак болур, сал шанчар, даш тевер, бажы ыжыр, куду чайлаар, өдү чарлыр, ишти ириш, бажы эъттенир, думчуу тыртыяр, мойну чооннаар, сузун базар, аксын тыртар, дузун ажыдар, хонка кирер, эьдинге кирер, холга кирер, сугже халыдар, кулак дажы негээр, аяк эрни ызырар, аът чонаа кургатпас, бак карак болур, хей-аът кирер, кара баары кадар, бак кежи дүжер, үш кудун ышкынар, ак хар ашпас, балыг черинге дээр, кижси аксынга кирер, бут кырынга турар, кум кынныр, бажсын ооруп алган, хаайынга какпас, бажынче суг кудуп алыр, бажы халаш дээр, бажын туттунар, бажын сугар, баиш сугар чер тыппайн турар, арны саргара бээр, арны кыза бээр, арны безин хуулбас, арны өрт кызыл апаар, аксын барымдаалаар, аксын аазадыттар, аксынын мурнун тыртар, аксы белен салдынмас, аксының кежиин тыва бээр, аас ашпас, аксы эптешпес, аксынга келир, аксын шыгыдып алыр, аас былаажыр, карак шиммес, карак ажыттаар, карактай албас, кулак салыр, кулактары кыза бээр, кулак дашты-биле эртер, кулаа уюкталыр, кулаанга чедер, курлак чедип турар, чудук алдынче чудуруун сугар, өдү чарлы бер чазар, хөрээ хозаиш дээр, хөрөк долар, хөрээнге шыгжаар, чүрээ өлүр, чүрээ эндевес, хол куруг орбас, ак-кара чокка чугаалажыр.

Быжыг сөс каттыжыышкыннары сөс ышкаш чоок азы удурланышка уткалыг фразеологизмнерлиг бооп болур [Хертек 1978: 44, 46].

Синоним фразеологизмнер чоок уткалыг быжыг сөс каттыжыышкыннарының одуруун тургузар, олар бот-боттарындан лексиктиг тургузуу-биле ылгалып чоруур, чижээ, аас ашпас, аксы белен салдынмас, хөрөкке шыгжаар деп фразеологизмнер «белен-селен чүве чугаалавас» деп уткалыг; арны кыза берген, баиш сугар чер тыппаан – «эпчоксунган, ыяды берген», а бажы бедик, хөрээ бедик – «чоргаар» деп уткалыг фразеологизмнер.

Дуржулгалыг: бажы каткан - көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок;

Дидим: *коргар чүрек чок, даш чүректиг, өлүр тынын билбес;*

Ажынар: *өдү чарлыр, ишти сөктүр, кызыл кыртыжы кыйбыңнаар, чеди өкпези турар, хаваан дүүр, хаайы саргарар;*

Арган: *дөрт сөөк, ине чипкен ыт дег, көк хырын, ээгизинге эът чыпшынмас.*

Дөмей: *бажын ооруп алган, сугнуң ийи дамдызы дег, аъттың ийи кулаа дег;*

Дедирленир: *ыдының кезжин аңдара кедер, даш тепкеш олуруптар.*

Антоним фразеологизмнер удурланышкак уткалыг быжыг сөс каттыжышкыннарының одуруу, чижээ, *ак сагыштыг – кара сагыштыг, эриг баарлыг – доң баарлыг, балдыры дыңзыг – балдыры кошкак, ийи базым – оран дүвү, бажы каткан – бажының сарыг суу акпаан, сөске чегей – дылы бош, чыткан хой тургуспас – суг курту дег, холу бош – холу дыңзыг, караа көску - караа хаптыг, кара даң бажында – үш дүн ортузунда.*

Хөй уткалыг фразеологизмнер кандыг-бир сөс-биле бир дөмей ийиден хөй утканы илередип, дорт болгаш доора уткаларга ажыглаттынар. Тыва дылда оларның саны эвээш. Хөй уткалыг быжыг сөс каттыжышкыннарының кол (эге) болгаш доора уткалары колдуунда белең тодараттынар, чижээ, *төрөл аралчыыр:*

1) кол утказы: катап төрүттүнер;

2) доора утказы: чок апаар.

Ынчалза-даа чамдык хөй уткалыг фразеологизмнерниң кайы утказы үндезин азы доора дээрзин тодарадыры нарын болуп артпышаан, чижээ,

Өл эът:

1) чаа төрүттүнген;

2) күш чок;

3) аажок эзирик.

Өзү кара:

1) бак сагыштыг;

2) аажок аштаар.

Аайын көөр:

1) чүнү-даа арттырбайн чиир;

- 2) бир-ле чүвени оорлаптар;
- 3) оруундан ап кааптар, амы-тынынга чедер.

Бажы ыжар:

- 1) үр боданыр;
- 2) үр дилээр;
- 3) аайын тыппас.

Хөй уткалыг фразеологизмнерниң улуг кезии фразеологизм-кылыг сөстөринге хамааржыр, чижээ, *бажын билир*:

- 1) кандыг-бир чүвени кылып шыдаар;
- 2) кым-бир кижини башкаар;
- 3) кым-бир кижиниң азы чүвениң мурнунга күштүг болур.

Вариантылыг фразеологизмнер

Фразеологизмнерниң вариантылыг болуру бүгү түрк дылдарда нептерээн.

Вариантылыг фразеологизмнерниң ийи хевири бар:

- 1) лексиктиг фразеологизмнер;
- 2) грамматиктиг фразеологизмнер [Хертек 1978: 39, 41].

Лексиктиг фразеологизмнерге колдуунда фразеологтук каттыжкышкыннарның чижектери хамааржыр деп көрүп турар, чүге дизе оларның компонентилериниң аразында харылзаазы кошкак болгаш кайы-бирээзи өске сөс-биле хостуг солуттунуп, вариантылыг апаар.

Чижээ, өзү кара – сагыжы кара;

Холу чадагай – холу бош;

Ак сагыштыг – ак сеткилдиг;

Аразындан суг өтпес – аразындан суг акпас;

Дириг кара хөңнү чок - кара хөңнү чок;

Ийи караам соглур – караам соглур;

Аксында чүректиг – ужазында чүректиг дээш оон-даа өске.

Бажы халаш дээн – бажын туттунган:

Кижини бажы кизирт – бут салыр чер чок: «хөй» деп уткалыг.

Хоранныг аас – аксы дус дег: «улушту бак соглээр» деп уткалыг.

Сагыш-сеткили чиигеш дээн – сеткили чымчаан: «оожургаар» деп уткалыг.

Херт-бурт баар – далаш сеткилдиг: «дүрген» деп уткалыг.

Угаанын ышкыныпкан – угаанын оскунупкан: «аажок корткан» деп уткалыг.

Дириг кара хөңнү чок - хөңнү чок: «тура чок» деп уткалыг.

Ыттан эрттирип орган – ыдыды безин чидип калган: «чугаазы үнмейн турган» деп уткалыг.

Грамматиктиг фразеологизмнерниң ийи вариантызы таваржып турар:

- морфологтуг;

- морфолог-синтаксистиг.

1. Морфологтуг вариантылыг фразеологизмнер грамматиктиг хевирлери-биле ылгалыр, чижээ, *ижик кара чок – ижин кара чокка;*

Ишти дишитиг – иштинде дишитиг;

Караа аш – аш карактыг;

Карак салыр - карак салбайн.

2. Морфолог-синтаксистиг вариантылыг фразеологизмнерниң компонентилериниң туружу солчу бээр болгаш морфологтуг өскерлишкиннерге таваржыр. Чижээ, *холу курттуг – курттуг холдуг;*

Бажы сөөк - сөөк баштыг;

Ак сагыштыг – сагыжы ак;

өзү кара – кара өстүг;

Эриг баарлыг – баары эриг;

Дааш чүректиг – чүрээ дааш дээш оон-даа өске.

Мергезжилге 1. Домактарда быжыг сөс каттыжыышкыннарын тыпкаш, утказын тайылбырлаңар. Берге таварылгада Я.Ш. Хертектиң «Тыва-орус фразеологизмнер словарын» ажыглаңар.

Изим базар чангыс кыс чүвем шаажыралды шыдап эртер ирги бе? (М. К-Л.) Эң-не чараш аткан даңым, эриг баарлыг эргим сарыым. (А.А.) Тос-гостуң соогун эртип алыры мен ышкаш өскүс оолга берге турган. (С.С.) Ам ол чораан ояр ис чок барган. (К-Э. К.) Ындыг-даа болза авам даш тепкеш олурупкан. (О.С.) Бис-даа база-ла эдээн ызыртыр соондан

кириптивис. (С.Т.) Кара-Кадай кырган-авазының Ынаажыкка өөреткен кол-ла эртеми – карак-кызыл ажыл, чүү-даа чүвеге хумагалыг, малга ынак, черге камныг болуру. (Е.Т.) Ол кежирерде, түвексингеш, чүктепкен-не болгай мен деп дүште-даа чок хөөрөп турар боорга, мөге-шыырак эрлерниң дылы агарып калган дижир болгай. (Ч.Ч.) Бир эвес ак-кара чокка чугаалааар болза, амгы шагның аныак өскенин кайгаар мен ийин, оол. (М.Ө.) Тудугжу кадайже ыткан кижизи харын-даа оозун чалап алган, пат-ла чилчии үзүлген чедип келген. (Е.Т.)

Мергежилге 2. Дараазында сөстөргө чоок уткалыг быжыг сөс каттыжышкыннарын шилип тыпкаш, домактардан чогаадыңар.

Дөзээр, дүлей, кызымак, туруптар, томаанныг, кайгап элдепсинер, ашаа, тенек, дедирленир, ыыттавас, сээден, уйгужу, дөмей, хорадаар, дүне,

Ажыглаар фразеологизмнер: бажын ооруп алган, чыткан хой тургуспас, изин базар, карак кызыл, эди чуурлур, суг курту дег, өөнүң ээзи, уйгу хавы, ала караа даалыктаар, үш дүн ортузунда, ак хар ашпас, кулаа кадыг, өдү чарлыр, ыдының кежин андара кедер, бажының суу сарыг суг.

Мергежилге 3. Быжыг сөс каттыжышкыннарынга удурланышкак уткалыг фразеологизмнерден тып бижинер.

Ак сагыштыг, эриг баарлыг, чер дүвү, бажы каткан, балдыры дыңзыг, сөске чегей, чыткан хой тургуспас, дылы бош, холу бош, кадыг холдуг, чодазы чоон, ша четпес, ыт дылы дег, хол даяң, хей-аът киирер, балдыр сыкпас, кадыг холдуг, дөрт сөөк, бук дивес, чиш кылыр.

Мергежилге 4. Дараазында быжыг сөс каттыжышкыннарын хөй уткалыг деп домактарга ажыглап тургаш, бадыткаңар.

Өл эът, чүрек чок, өзү карарар, ырма сынар, чер албас, караан чырыдар.

Мергежилге 5. Домактарда быжыг сөс каттыжыышкыннарын чедир бижиңер.

Ындыг ажык шөлээн, ижин ... чугааны Буян кажан-даа дыннап көрбээн. (К-Э.К.) Харын-даа кодан чылгызын ... караты сүре бербээн-дир. (С.Б.) Хеймерек черле ындыг ышкажык – экииргек, ... бош. (С.С.) Шыны херек, күске ... чорбаан мен. (М.К-Л.) Үш ... чүге туруп келдиң? (С.Т.) Чер чүвезинге хоптактанмас, бергенин алып, бербээнин ... кызып сүрүшпес. (Е.Т.) Изиг чем соонда, Лапчарның уйгузу ... келген. (К-Э. К.) Буура-Баштыгның өдү ... боор. (С.Т.)

Мергежилге 6. Быжыг сөс каттыжыышкыннарының уткаларын тайылбырланар.

Чези көстүр, арны частыр, адын сыкпас, бут кырынга турар, баш миннир, буду эзенгиге чедер, ажык кижиге, адаа чиик, сагыл четтирер, изин базар, холга алып, дылы сынык, ийи көрнүр, уйгузун ыт чиген, суг тыва.

Мергежилге 7. Карак, баш, хол, дыл, чүрек деп сөстөр кирген быжыг сөс каттыжыышкыннарын сактып бижээш, домактардан чогаадыңар.

Үлегери: карак болур, бажы ыжыр, дылы узун, холга кирер, чүрээ өлбөс.

Мергежилге 8. Быжыг сөс каттыжыышкыннарын идиомалар база фразеологтук каттыжыышкыннар деп бөлүктөңер.

Өршээ хайыракан, ийи кырым сынар, экти бүдүн, чер дүвү, көк мөөн, думчуун бодаар, хол дээр, таваан карарттыр, хол даяң, тоо быдаргай, сөс каржыр, чер дырбаар, бак кежи дүжер, изин базар, кулаа кадыг, эш тыртар, кудун ышкынар, соок карак, дөрт сөөк, дүн чарар, кум кынныр, адын сыкпас, падын бараар, сегел шанчар, хлеб коргудар, өг ишти, дөмей эдер, сагыл четтирер, сугга халыдар, бажы каткан, ёразы бак, думчук кырында, ак сеткилдиг, эр чаңгыс.

Мергежилге 9. Домактарда быжыг сөс каттыжыышкыннарының уткаларын тайылбырлааш, кандыг чугаа кезээ уткалыг ажыглаттынганын тодарадыңар.

Ортумак сынныг, борбак арынныг, сыгырзымаар карактарлыг, сеткили хоюг уруг болган. (С.Т.) Балдыр сыкпас, олут орбас, малын малдап, пажын паштаар. (С.С.) Ынчалза-даа черниц чери, дүннүң караңгызы ол бодалга удурланышкак чүве бооп турган. (Б.Х.) Чок, ижин-баар чок хөөрежир эжи ынчанмас болгу дег. (М.Д.) Аңаа куяк чай улажы бээр. (К-Э.К.) Үш дүн ортузунда коданчы ыт ээрип чоруй, хенертен соксай берген. (М.К-Л.) Кырган-ие хову кежир кызын сүрүп, падын бараан. (Ю.К.) Мени дөзевээн, ачазының бажын ооруп кедип алган уруг-дур ийин. (С.С.) Ону ам уш-бак чок хепкерип болбас болгай аан. (С.П.) Буянга эдипкен аксын уттуп алган ышкаш. (К-Э.К.) Ынчалза-даа Аялганың чүрээнге доң сеткилдин, кара сагыштың чартызы кадалы берген. (З.Б.) Шаанда кады өөренип чораан эш-өөрүм тос башка тарап, ажылдаары ажылдап, өөренири өөренип чоруткулаан боор чүве-ле-дир. (Б.О.)

Мергежилге 10. Кандыг-бир чогаалдан азы солундан беш быжыг сөс каттыжыышкыннарлыг домактардан ушта бижээш, фразеологизмнерниң уткаларын тайылбырлаңар.

Мергежилге 11. Азырал дириг амытаннар аттары кирген алды быжыг сөс каттыжыышкыннарын бижээш, домактардан чогаадыңар.

Мергежилге 12. Я.Ш. Хертектиң «Тыва-орус» (1975) азы «Орус-тыва фразеологизмнер» (1985) дузазы-биле 10-15 хире утказы чоок тыва – орус фразеологизмнерниң чижектерин бериңер.

Үлегери: аас ажар – открывать рот, аксында сүдү кеппээн – молоко на губах не обсохло, багын базар – не выносить сор из избы.

Мергежилге 13. Үш быжыг сөс каттыжыышкынын шилээш, оларның утказын шоодуглуг чурукка чуруп көргүзүңер.

Мергежилге 14. Дараазында вариантылыг фразеологизмнерни лексиктиг база грамматиктиг фразеологизмнер деп бөлүктөнөр.

Ишти диштиг – иштинде диштиг; холу чадагай – холу бош; ижик кара чок – ижин кара чокка; ийи караам соглур – караам соглур; аразындан суг өтпес – аразындан суг акпас; караа аш – аш карактыг; аксында чүректиг – ужазында чүректиг; карак салыр - карак салбайн.

Мергежилге 15. Дараазында фразеологизмнерни чугаа кезектериниң аайы-биле бөлүктөнөр: фразеологизм-чүве аттары, фразеологизм-демдек аттары, фразеологизм-наречиелер, фразеологизм-кылыг сөстери.

Баш көдүрбес, үш дүн ортузунда, куяк чай, чымчак сеткилдиг, кызыл арын, диштиг тулуп, баш муңгаш, эдипкен аас, өл эът, сузун базар, чер кулактыг, уйгу хавы, дүктүг хап, холу тыртым, карак ажыттаар, карак чивеш аразында, суг чугаа, хыл боостаа, далган мээ, кара баарын кадыр, оң хол, кызыл тын, сал шанчар, суг чүректиг, даш тевер, карактай албас, ак сеткил, доң сеткил, аът дери, кулак салыр, хырын ээзи, уш-баш чок, өг ээзи, хей-аът, бажы ыжар, хаван чадаг, мойну чооннаар.

Айтырыглар:

1. Фразеология деп чүл? А фразеологизмнер деп чүл?
2. Фразеологизмнерниң кандыг кол демдектерин билир силер?
3. Фразеологизмнерни ооң кезектериниң аразында харылзаазын барымдаалап, кандыг бөлүктөргө чарып турарыл?
4. Синоним фразеологизмнер деп чүл? Чижектерин беринер.
5. Антоним фразеологизмнер деп чүл? Чижектерин беринер.
6. Хөй уткалыг фразеологизмнер деп чүл? Чижектерин беринер.
7. Вариантылыг фразеологизмнер дугайында чүнү билир силер, оларның кандыг демдектери барыл?
8. Тыва дыл эртеминде фразеологизмнер дугайында кандыг эртем ажылдары барыл? Оларның автору кымыл?

§ 10. ЛЕКСИКОГРАФИЯ

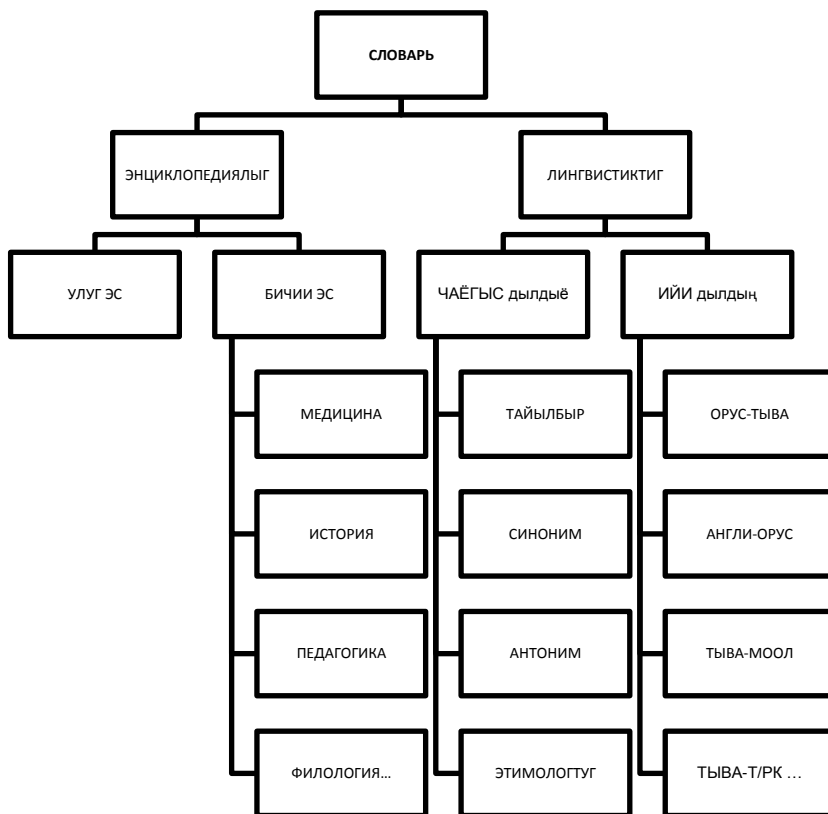
Лексикография (гр. *lexikon* – *словарь* *graphō* – *бижип тур мен*). 1. Словарь тургузарының эртемниг методика болгаш уран аргазы.

2. Кандыг-бир дылдың сөстөрүн чыггаш, оларны системажыдып тургускаш, словарь хевирлиг үндүрери.

3. Ниити болгаш тускай словарьларның каттыжышкыны.

Словарьлар янзы-бүрү хевирлерлиг. Оларны, бирээде, энциклопедиялыг болгаш лингвистиктиг деп ийи бөлүккө чарып турар (көр схема 8).

Схема 8.

Энциклопедиялыг словарьларның онзагайы – сөстүн бодун эвес, а ооң илередип турар чүүлүн (кандыг-бир чүүл болгаш кижиге, болуушкуннар болгаш билиглер) тайылбырлаар болгаш ооң дугайында долу медээни бээр.

Лингвистиктиг словарьларга сөстөр болгаш быжыг сөс каттыжыышкыннарын оларның лексиктиг база грамматиктиг уткалары, ол ышкыш чугаага ажыглаттынарының аайы-биле тайылбырлаар.

Лингвистиктиг словарьлар *чаңгыс дылдың* болгаш *ийи дылдың* азы *очулга словарьлары* деп хевирлерлиг.

Тыва лексикографияда лингвистиктиг словарьларның ийи хевирин сайзырап, амыдыралдың негелделерин хандырап сорулгалыг хөгжүп келген.

Амгы тыва дылда ийи дылдың очулга словарьлары, ийи дылдың эртемнер аайы-биле терминнер словарьлары, тайылбырлыг словарь, этимологтуг словарь база чаңгыс дылдың орфографтыг словарьлары бар.

Тыва дылдың словарьларының үнүп турган төөгүзү ам-даа шинчилеттинмээн айтырыгларның бирээзи. Ооң тургустунуп, сайзырап келген төөгүзүндө солун арыннар эвээш эвес.

Тыва дылдың аңгы словари эвес-даа болза, баштайгы тыва сөстөр өске словарьларның кезии болуп үнүп турган төөгүзүн алып чүве болза, Россияның Эртемнер академиязының кижигүнү Г.Ф. Миллерниң 1731-1741 чылдарда Тожу тываларындан чыып бижээн хире 23 сөзүн П.С. Паллас 1811 чылда хол-биле бижээн «Зоография» деп кыска словарьга киирген [Хелимский 1976: 54]. А дараазында тыва дылдың бичии словари сураглыг аян-чорукчу Г.И. Спасский 1806 чылда чыып бижээш, үндүрген [Спасский 1819: 6-7]. А 1847 чылда М.А. Кастрен Тожунуң Сыстыг-Хем бажынга чораш, тыва дылдың материалын чыып (400 хире сөс), хөй дылдың словарины киирген [Сат 1987: 9-10].

Шаа барып бир дугаар тыва-орус словарины тыва дылдың «Урянхай дылды шинчилээриниң шенелдези» деп баштайгы эртем грамматиказының капсырылгазы кылдыр шылгараңгай тюрколог эртемден Н.Ф. Катанов тургускаш, 1903 чылда чырыкче үндүрген.

А тыва бижик тургустунганы-биле база 1945 чылда Тываның дыл, литература база төөгүнүн эртем-шинчилел институту ажиттынары билек, ийи дылдың словарьларын чогаадып тургузары ук институттун кол сорулгаларының бирээзи болу берген [ТувРС 1968: 10].

Латин алфавитке үндезилээн тыва бижикти ажыглалче кииргени-биле Т.И. Арцыбашеваның удуртулгазы-биле бөлүк авторлар «Тыва-орустун тойул бижи» деп улуг эвес хемчээлдиг словарьны 1932 чылда үндүрген. Ол-ла чылдарда өөрөдигле номнарынга словарьларны капсырылга кылдыр парлап турган [Татаринцев 1980: 73]

Баштайгы орфографтыг болгаш ийи дылдың словарьларын тургузуп чогаадырынга база редакторлаарынга тыва дылдың шинчилекчилери А.А. Пальмбах, М.Д. Биче-оол, Ш.Ч. Сат, А.Ч. Кунаа, Э.Р. Тенишев база чогаалчылар Л.Б. Чадамба, С.А. Сарыг-оол дээш, оон-даа өскелерниң киирген үүлөзи улуг.

Чеден чылдардан эгелеп, тыва дылга хамаарылгалыг словарьларны тургузар ажилды д.э.к., кол эртем ажилдакчызы Д.А. Монгуш удуртуп, ук ажилче Тываның дыл, литература база төөгүнүн эртем-шинчилел институтунун эртем ажилдакчыларын хаара тутпушаан, көскү базымнарны кылган.

Ийи дылдың эртемнер аайы-биле терминнер словарьларын тургузарынга Кызылдың башкы институтунун база Тываның күрүне университединин башкылары идепкейлиг киржип келген: С.С. Салчак, В.Л. Биче-оол, Ш.У. Куулар, К.Б. Март-оол, Е.Б. Салзынмаа, О.О. Ойдуп, Х. Саая, М.Г. Монгуш, Ө.Ч. Ондар, В.И. Забелин, Г.А. Забелина, К.Б. Куулар, З.Ю. Доржу, Д.С. Куулар, ол ышкаш өске адырларның ажилдакчылары – И.Т. Кызыл-оол, А.М. Чимба, О.А. Толгар-оол, С. Монгуш, Н. Ондар дээш оон-даа өскелер.

Амгы үеде ийи дылдың словарьлары чүгле орус-тыва азы тыва-орус дылдарда эвес, а тыва-моол, тыва-турк, англи-тыва дылдарда үнгүлээн. В.И. Забелин, Г.А. Забелина база У. Цецегдарының тургускан «Тываның болгаш Барыын Моолдун куштарының аттары» деп словары алды дылда үнген: тыва, орус, моол, англи, немец база латин.

А өөреникчилерге ажыглаар тускай словарьларнын авторларынга А.Ч. Кунаа, К.Д. Симчит, Р.Р. Бегзи, Г.М. Селиверстова база Г.С. Базырны хамаарыштырып болур.

Тыва дылдың ономастиказының гидронимнер болгаш топонимнерин д.э.к., доцент Б.К. Ондар шинчилээш, словарьларны тургузуп парлатканы, бо айтырыгларны сонуургап чоруур өөреникчилер, эртемденнер база анаа номчукчуларга улуг дузаламчы ажыл болган.

XXI вектиң эге чылдарында тыва лексикографияның төөгүзүңге улуг болуушкуннар болган. Бирээде, Б.И. Татаринцев «Тыва дылдың этимологтуг словарының» 4 томун чырыкче үндүрген, ук ажыл чүгле тыва дыл эртеминде эвес, а тюркологияда бедик үнелелди алган. Ийиде, тыва дылдың тайылбырлыг словарының бирги база ийиги томнары парлаттыңган. Ол ышкаш Е.Б. Салзынмааның «Тыва дылдың синонимнер словары» чырыкче үнген.

Чээрби вектиң 30 чылдарындан амгы үеге чедир парлалче үнген словарьларны литература даңзызында аңгы киирген болгаш оон көрүп болур.

Тыва лексикографияның мурнунда ам-даа шиитпирлээр айтырыглар хөй: бирээде, антонимнер, омонимнер словарьларын тургузарын үе негеп турар, ийиде, янзы-бүрү эртемнер аайы-биле очулга болгаш тыва дылдың тайылбыр словарьларының үндүрүлгезин уламчылаар, үште, орфографтыг словарьларны катап үндүрер дээш оон-даа өске.

Мергежилге 1. Тыва дылдың тайылбырлыг словарының дузазы-биле *изиг, мээ, дыгыыр* деп сөстөрниц лексиктиг уткаларын тодарадыңар. Оларны орус дылче очулдурга, С.И. Ожеговтуң тайылбыр словарының дузазы-биле орус дылда уткалары тыва дылда уткалары-биле дүгжүп, дүүшпейн турарын тодарадыңар. Ук сөстөрниц 1-1 уткалары-биле домактардан чогаадыңар.

Мергежилге 2. Е.Б. Салзынмааның «Тыва дылдың синонимнер словарының» дузазы-биле дараазында сөстөрниц словарьлыг статьязын тургузуп шенеңер: *хөглүг, кырган, хат, чугаалаар, даарта*.

Мергежилге 3. Тыва дылдың тайылбырлыг словарьынын 1-ги томунда кандыг-бир сөстүң словарьлыг статьязы-биле танышкаш, *үнер, кара, оорга* деп сөстөрнүң словарьлыг статьяларын тургузунар.

Мергежилге 4. Тыва-орус, орус-тыва словарьларда дараазында сөстөрнү канчаар очулдурганын деңнеп көргөш, боттарыңар сөс бүрүзүңге кандыг уткаларны немеп болур-дур силер, көрүңер.

Байлак, кадалыр, суг, чайгаар, ишкээр.

Мергежилге 5. Тыва-орус словарьны (Э.Р. Тенишевтин редакторлааны) өөренип көргөш, тыва дылда кандыг үжүктөр-биле сөс эгелевес, а кайы үжүк-биле эгелээн чиңгине тыва сөстөрнүң саны эвээш болур-дур, тодарадыңар.

Мергежилге 6. География терминнериниң орус-тыва словарьындан (1959) оргулааш база бедик черлерниң аттарын адаан терминнерни ушта бижиң, бөлүктөңер.

Мергежилге 7. Лингвистиктиг энциклопедия словарьынын дузазы-биле *словарь* база *лексема* деп билиглерниң дугайында долу дыңнадыгдан бижиңер.

Мергежилге 8. Бурунгу түрк словарьның (1969) дузазы-биле ниити түрк уктуг кижиниң аай-дедир шимчээшкинин илереткен кылыг сөстөрүн тодарадып бижиңер.

Мергежилге 9. Дараазында сөстөр кандыг дириг амытаннарның өң-чүзүнүн илередип турарыл, оларны тыва-орус словарьның дузазы-биле очулдуруңар. *Эңгиске* база *ягаан* деп кандыг өңнерил, азырал дириг амытанны эңгиске азы ягаан өңнүг деп болур бе?

Көк-бора, кула, шилги, ала-шокар, доруг, сарыг-шилги, кыр-шокар, ой-сарыг, калдар, сарыг-кыр, калдар-кара, сарыг, кара, хүрең, кара-ояла, хоор, доруг, шилги-ала, дорала, шалдыг-

шокар, кара-доруг, өле-сарыг, кыр, ак, бора, шокар, ак-кула, сарыг-доруг, ой, сарала, кызыл-доруг, мелдер, кара-кула, карала.

Мергежилге 10. Сөөлгү чылдарда кандыг лингвистиктиг терминнер словарьлары үнгенил, оларның авторлары азы кол редакторлары кымнарыл?

Мергежилге 11. Тываның ном үндүрер черинге сөөлгү 10-15 чылда кандыг словарьлар үнгенил, оларның авторлары азы кол редакторлары кымнарыл? Ук словарьларның ажык-дузазын чугаалаңар.

Мергежилге 12. Тыва дылдың этимологтуг словарьларындан ниити түрк уктуг дөргүл-төрөл харылзаалары илереткен сөстөрни тайылбырлары-биле ушта бижиңер. Ук сөстөрниң чугаа культуразыңа ужур-дузазын чугаалаңар.

Мергежилге 13. Дараазында словарьларның авторлары азы редакторларын айтыңар.

«Орфографтыг словарь. Тыва школаның эге класстарының өөреникчилеринге» (Кызыл, 1988); «Тыва-орус фразеологизмнер словарь» (Кызыл, 1975); «Русско-тувинский словарь» (Москва, 1080); «Тыва дылдың синонимнер словарь» (Кызыл, 2011); «Топонимический словарь Тувы» (Кызыл, 2007); «Тыва дылдың орфографтыг словарь» (Кызыл, 1967); «Этимологический словарь тувинского языка» (Новосибирск, 2000. Т. 1); «Этимологический словарь тюркских языков» (Москва, 1974. Т. 1); «Тыва дылдың тайылбыр словарь» (Новосибирск, 2011. Т.2).

Мергежилге 14. Тыва лексикологияга хамаарышкан терминнерниң даңзызын тургускаш, бир сөстүн ийи словарьлыг статьязын тургузуңар: 1) лингвистиктиг терминнер словарьыңа дүүштүр; 2) лингвистиктиг энциклопедия словарьыңа дүүштүр. Ук онаалганы күүседирде, орус дылдың лингвистиктиг терминнер база лингвистиктиг энциклопедия словарьларында словарь статьяларын үлегер кылдыр ап болур.

ЛИТЕРАТУРА

Тускай эртем ажылдары:

1. Бавуу-Сюрюн М.В. История формирования диалектов и говоров тувинского языка. АКД. – Новосибирск, 2019. – 51 с.
2. Бадарч Баярсайхан Лексика животноводства в цэнгэлском диалекте тувинского языка (в сравнительно-сопоставительном аспекте). АКД. – Новосибирск, 2009. – 26 с.
3. Барыс-Хоо В.С. Лексико-семантическая группа глаголов движения в тувинском языке. АКД. – Новосибирск, 2006. – 24 с.
4. Дамбыра И.Д. Вокализм каа-хемского говора в сопоставлении с другими говорами и диалектами тувинского языка: монография. – Новосибирск: Сова, 2005. – 224 с.
5. Доржу М.Д. Бай-тайгинский говор в системе диалектов тувинского языка. – Кызыл: ТувКИ, 2002. – 112 с.
6. Дыбо А.В. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии. Соматические термины (плевого пояса). – М.: Языки русской культуры, 1996. – 389 с.
7. Кара-оол Л.С. Термины родства и свойства в тувинском языке: монография. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2006. – 252 с.
8. Катанов Н.Ф. Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня. – Казань, 1903.
9. Куулар Е.М. Юго-восточный диалект тувинского языка. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2012. – 213 с.
10. Куулар Е.М., Сувандии Н.Д. Тыва дылда иви ажыл-агыйының лексиказы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2014. – 127 с.
11. Кужугет Ш.Ю. Лексико-семантическое поле «природное время» в прозе К-Э.К. Кудажы. АКД. – М., 2014. – 24 с.
12. Монгуш Д.А., Сат Ш.Ч. Совет үеде тыва дылдың хөгжүлдеси. – Кызыл: ТНУЧ, 1967. – 144 с.
13. Монгуш Д.А. Тувинский язык и письменность. Избранные труды. – Кызыл: Тываполиграф, 2009. – 248 с.
14. Монгуш У.О. Музыкальная терминология в тувинском языке. АКД. – М., 2015. – 26 с.
15. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. – М.: Наука, 1975. – 560 с.
16. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – М., 1984.

17. *Ондар Б.К.* Тувинская топонимика: проблемы, поиски, решения. Проблемы преподавания русского языка в вузе и в школе. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2008. – 233 с.
18. *Ондар Б.К.* Тувинская топонимия. Сопоставительный анализ топонимии Тувы с топонимией Южной Сибири и других тюркоязычных территорий. – Кызыл: ТувКИ, 2008. – 304 с.
19. *Потанов П.Л.* Очерки народного быта тувинцев. - М., 1969.
20. *Радлов В.В.* Образцы народной литературы тюркских племен. ч. 9. Наречия урянхайцев (сойотов), абаканских татар и карагасов. Тексты, собранные и переведенные Н.Ф.Катановым. - СПб., 1907.
21. *Рассадин В.И.* Фонетика и лексика тофаларского языка. - Улан-Уде, 1971.
22. *Саая О.М.* Долгие гласные тувинского языка (в сравнении с тюркскими языками Южной Сибири и монгольскими). – Новосибирск, 2005. 22 с.
23. *Салчак А.Я.* Лексико-семантическая группа глаголов поведения в тувинском языке (в сопоставительном аспекте). – Новосибирск, 2005. 22 с.
24. *Сат Ш.Ч.* Тыва диалектология. – Кызыл: ТывНУЧ, 1987. – 104 с.
25. *Сат Ш.Ч., Куулар Е.М.* Тыва диалектология. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2013. – 230 с.
26. *Сат Ш.Ч.* Формирование и развитие тувинского национального литературного языка. – Кызыл: ТувКИ, 1973. – 196 с.
27. *Сегленмей С.Ф.* Консонантизм тувинского языка. Экспериментально-фонетическое исследование. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2010. – 142 с.
28. *Серен П.С.* Тере-Хольский диалект тувинского языка. – Абакан: Изд-во ХГУ им. Н.Ф. Катанова, 2006. – 116 с.
29. *Сувандиш Н.Д.* Тувинская антропонимия: монография. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2011. – 208 с.
30. *Татаринцев Б.И.* Монгольское языковое влияние на тувинскую лексику. – Кызыл: ТувКИ, 1976. – 132 с.
31. *Татаринцев Б.И.* Русские лексические заимствования в современном тувинском языке. - Кызыл, 1976.

32. *Татаринцев Б.И.* Смысловые связи и отношения слов в тувинском языке. - М.: Наука, 1987. – 200 с.
 33. *Татаринцев Б.И.* Избранные научные труды. – Кызыл: Тываполиграф, 2009. – 288с.
 34. *Тенишев Э.Р.* Избранные труды. Книга вторая. – Уфа: Гилем, 2006. – 380 с.
 35. *Хертек Я.Ш.* Фразеология современного тувинского языка. – Кызыл: ТувКИ, 1974. – 100 с.
 36. *Хийс Гансук* Особенности тувинской речи жителей Цэнгэля. АКД. – Новосибирск, 2009. 20с.
 37. *Чадамба З.Б.* Тоджинский диалект тувинского языка. – Кызыл: ТувКИ, 1974. – 136 с.
 38. *Чадамба З.Б.* Тувинская диалектология и тюркская руника. Избранные научные труды. – Абакан: Журналист, 2013. – 420 с.
 39. *Черемисина М.И.* Теоретические проблемы синтаксиса и лексикологии языков разных систем. – Новосибирск: Наука, 2004. – 896 с.
 40. *Щербак А.М.* Тюрко-монгольские языковые контакты в истории монгольских языков. – СПб: Наука, 2005. – 195 с.
- Эртем статьялары болгаи тезистер:***
41. *Арцыбашева Т.И.* О некоторых особенностях диалекта Тоджи // Языки Зарубежного Востока. – М., 1935. С. 18-28.
 42. *Бабушкин Г.Ф.* Материалы по монгун-тайгинскому говору // УЗ ТНИИЯЛИ, вып. 9, - Кызыл, 1961.
 43. *Бавуу-Сюрюн М.В., Бадарч Баярсайхан, Цэцэгдарь У., Гансук Х.* К вопросу о классификации диалектов тувинского языка // Сибирский филологический журнал. – Новосибирск, 2009. - № 3. – С. 158-166. *Бадарч Баярсайхан* Половозрастные названия лошади цэнгэльских тувинцев Монголии // Вопросы филологии (спецвыпуск). – М., 2007. - № 4. С. 169-173.
 44. *Бичелдей К.А.* Особенности звукового строя юго-восточного диалекта тувинского языка // Фонетика сибирских языков. - Новосибирск, 1985.
 45. *Делгер-оол А.К.* О тере-хольском говоре // Вопросы тувинского языкознания. – Кызыл, 1993. С. 91-95.
 46. *Дмитриева Л.В.* Монголизмы в тюркской растительной лексике // Советская тюркология. 1976. № 3.

47. *Исхаков Ф.Г.* Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков // Историческое развитие лексики тюркских языков. - М., 1961.
48. *Кара-оол Л.С.* «Опыт исследования урянхайского языка...» как источник для изучения тувинского языка // Актуальные проблемы сохранения и развития языков, культур и истории народов Саяно-Алтая. - Абакан, 2001.
49. *Кара-оол Л.С.* «Час» по-тувински // Филологические исследования. Проблемы теории и методики. – Тамбов: Грамота, 2015. № 2 (44). Ч. 1. С. 99 - 103
50. *Кара-оол Л.С.* К обозначениям временных отрезков // Чувашский язык и этнос в истории евразийской цивилизации. Международная тюркологическая конференция. Чебоксары, 15-18 сентября. - Чебоксары, 2010.
51. *Кара-оол Л.С.* Лексика предродовых обрядов и магических действий в тувинском языке // Общественные науки. 2016. № 6.
52. *Кара-оол Л.С.* Лексика предсвадебных обрядов в тувинском языке // Урало-алтайские исследования. - М. ИЯ РАН, 2015. № 4 (19). С. 17-31.
53. *Кара-оол Л.С.* Лексика родины // Эртем бижикиери. Вып. 1. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2006. – С. 7-19
54. *Кара-оол Л.С.* Лексика традиционного свадебного обряда в тувинском языке // Казань и алтайская цивилизация. 50-я ежегодная международная научная алтаистическая конференция г. Казань, 1-6 июля 2007г.: Труды и материалы – Казань: ТатГГПУ, 2007. – С. 99-101.
55. *Кара-оол Л.С.* О некоторых особенностях терминов родства из языка ховдских тувинцев // Природные условия, история и культура Западной Монголии и сопредельных регионов. - Томск, 2001. С. 200-201.
56. *Кара-оол Л.С.* О разграничении и классификации диалектов тувинского языка // Актуальные проблемы диалектологии языков народов России: Материалы XIII международной конференции. – Уфа, 2013. – С. 63-68.
57. *Кара-оол Л.С.* Понятие «весна» в тувинском языке: весенние месяцы // Филологические науки. Проблемы теории и методики. – Тамбов: Грамота, 2016. - № 11. Ч. 2. - С. 89-94.

58. *Кара-оол Л.С.* Понятие «месяц» в тувинском языке: зимние месяцы // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2015. - № 12 (54). Ч. 4. - С. 93-97.
59. *Кара-оол Л.С.* Термины родства и свойства тувинского языка: стилистическая маркированность // Мир науки, культуры, образования. – Горно-Алтайск, 2015. № 5(54) октябрь 2015. С. 337-340.
60. *Кара-оол Л.С.* Тувинская семья // Российская семья: Энциклопедия. – М.: Изд-во РГСУ, 2008. – С. 443-456.
61. *Кара-оол Л.С.* Тыва дылдың лексикографиязының сайзырап келгени болгаш амгы үеде байдалы // Научные труды ТывГУ. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2010. – Вып. VIII – Т. I. – С. 148-150
62. *Кара-оол Л.С.* Тыва дылдың албан-херек бижииниң сайзырап келген үе-чадалары // Эртем бижиктери. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2009. – Вып. III. – С. 19-25.
63. *Кара-оол Л.С., Куулар Е.М., Сувандии Н.Д.* Некоторые особенности речи усинских тувинцев // Эртем бижиктери. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2006. – С. 19-26.
64. *Кара-оол Л.С.* Концепт «счастье» в тувинских пословицах и поговорках // Тувинская письменность и вопросы исследования письменностей и письменных памятников России и Центрально-Азиатского региона. Мат-лы Междунар. научной конференции, посвященной 80-летию тувинской письменности 1-4 июля 2010 г. Кызыл. – Абакан: ХКИ, 2010. – С. 97-100.
65. *Кара-оол Л.С.* Лексические особенности топонимов Овюрского района Тувы // Новые исследования Тувы. № 3. 2018. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=35565781https://nit> - С. 162-189.
66. *Кунаа А. Ч.* О фонетических особенностях речи населения Эрзинского района // УЗ ТНИИЯЛИ, вып. 16. - Кызыл, 1973. - С. 251-253.
67. *Куулар Д.С.* Становление тувинской литературоведческой терминологии // Тувинская письменность, язык и литература, - Кызыл. 1980. - С. 115-121.
68. *Куулар Е.М.* Диалектизмы в повести С.Сарыг-оола «Белек» // Юбилей писателей. – Кызыл, 1999. С. 78-81.

69. *Куулар Е.М.* Заимствованная лексика в речи населения Эрзинского кожууна // Юбилей писателей. – Кызыл, 1999. С. 94-96.
70. *Куулар К.Б.* Студентилерниң чугаазында бок сөстөр // Тыва чугаа культуразының чугула айтырыглары. Эртем-практиктиг конференцияга илеткелдерниң тезистери. 1989 ч. октябрь 13-14, - Кызыл, 1989.
71. *Кужугет Ш.Ю.* Летнее время в поэзии Айланмы Хертек // Мир науки, культуры и образования. - № 2 (69). - 2018
72. *Кужугет Ш.Ю.* Использование иллюстративно-дидактического материала для формирования временного словаря у детей старшего дошкольного возраста с общим недоразвитием речи 3 уровня // Мир науки, культуры и образования. - № 2 (69). - 2018. - С. 284 – 285.
73. *Кужугет Ш.Ю.* Природное время // Актуальные проблемы исследования этноэкологических и этнокультурных традиций народов Саяно-Алтая: м-лы V Междун. научно-практ. конф. молодых ученых, асп. и студ. Кызыл: ТувГУ, 2018. - С. 71-72.
74. *Мартан-оол М.Б.* О синонимах в тувинском языке // УЗ ТНИИЯЛИ, Вып. 17. - Кызыл, 1975.
75. *Мартан-оол М.Б.* Особенности речи населения Барун-Хемчикского района // Тувинский язык и литература в послеоктябрьский период. – Кызыл, 1977.
76. *Монгуш Д.А.* О языке тувинцев Северо-Западной Монголии // Вопросы тувинской филологии. – Кызыл, 1983. - С. 127-145.
77. *Монгуш Д.А.* Сокращенная форма личных имен в тувинском языке // УЗ ТНИИЯЛИ, вып. 16. – Кызыл, 1973.
78. *Монгуш У.О.* К вопросу терминологической трактовки слов *кожаң, кожамык* в контексте песенной культуры тувинцев // Мир науки, культуры, образования: международный научный журнал. - № 4. – август 2011. – С. 257. – 263.
79. *Монгуш У.О.* Традиционные музыкальные термины тувинского языка в пространстве world music // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. - № 2 (32); в 2-х ч. – Ч. I. – С. 132-137.
80. *Монгуш У.О.* Терминологические единицы со звукоподражательным происхождением в музыкальной

терминологии тувинского языка // European Social Science Journal (Европейский журнал социальных наук). - 2014. - № 8 - Том 3.

81. *Ондар Б.К.* Лексико-семантические особенности тувинских гидронимов // Вопросы тувинской филологии. – Кызыл, 1983. - С. 94-100.

82. *Ондар Б.К.* Монголизмы в топонимии Тувы // Становление и развитие науки в Туве. Ч. 1. – Кызыл, 2000. - С 56-57

83. *Ондар Б.К.* Некоторые параллели в топонимике Тывы и Хакасии (на примере топонимов с прилагательными Ак и Кара) // Актуальные проблемы сохранения и развития языков, культур и истории народов Саяно-Алтая. - Абакан, 2001. - С. 86-89.

84. *Ооржак А.Ч., Кара-оол Л.С.* О некоторых особенностях названий кухонной утвари и мешков в речи жителей Овюра // Мир науки, культуры, образования. – Горно-Алтайск, 2015. № 3 (52) июнь 2015. С. 301-303.

85. *Ооржак А. Ч.* Названия пиал/чашек в тувинском языке // Мир науки, культуры, образования. - Горно-Алтайск, 2015. - № 5 (54). - С. 355-357.

86. *Пальмбах А.А.* О классификационных признаках территориальных диалектов тувинского языка // УЗ ТНИИЯЛИ. - Вып.8.-Кызыл, 1968.

87. *Сарыкай М.Х.* Некоторые итоги диалектологической экспедиции в Пий-Хемском районе // УЗ ТНИИЯЛИ. - Вып. 13. – Кызыл, 1968. - С. 289-304.

88. *Сарыкай М.Х.* Сведения о речи усинских тувинцев // УЗ ТНИИЯЛИ. - Вып.15. – Кызыл, 1971. - С. 269-276.

89. *Сат Ш.Ч.* Заметки о топонимии Тувы // Материалы конференции «Этногенез народов Северной Азии». - Новосибирск, 1969.

90. *Сат Ш.Ч.* Материалы по тандинскому говору // Труды Кызыльского пединститута, вып. 3. – Кызыл, 1963.

91. *Сат Ш.Ч.* О говоре населения Тере-Холя // Сборник научно-методических статей. Гуманитарные науки. – Кызыл, 1968.

92. *Сат Ш.Ч.* Табу и эвфемизмы в тувинском языке // Советская тюркология. – 1981. – № 5.

93. *Сат Ш.Ч.* Фонетические особенности тере-хольского говора тувинского языка // Исследования звуковых систем языков Сибири. - Новосибирск, 1984.
94. *Сеглеңмей С.Ф.* Особенности речи населения Дзун-Хемчикского района // Вопросы тувинской филологии. – Кызыл, 1983. С. 146-156.
95. *Сеглеңмей С.Ф.* Пути обогащения общественно-политической терминологии тувинского языка // УЗ ТНИИЯЛИ, вып. 17. - Кызыл, 1975.
96. *Серен П.С.* Материалы по лексике тере-хольского говора // Вопросы тувинского языкознания. – Кызыл, 1993. С. 76-91.
97. *Серен П.С.* Особенности гласных тере-хольского говора тувинского языка // Фонетические особенности тюркских диалектов Сибири. -Новосибирск, 1989.
98. *Серен П.С.* Цагаан-Нуур тывалары // «Улуг-Хем», № 5-6 (9,87). – Кызыл, 1993. С. 148-157.
99. *Сувандии Н.Д.* Наречение именем у тувинцев // Становление и развитие науки в Туве. Ч. 1. – Кызыл, 2000. С 72-74.
100. *Сувандии Н.Д.* С.А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалында кижилерниң хуу аттары // Юбилей писателей. – Кызыл, 1999.
101. *Сувандии Н.Д.* Тувинские личные имена в работах Н.Ф. Катанова // Актуальные проблемы сохранения и развития языков, культур и истории народов Саяно-Алтая. – Абакан, 2001. С. 86-89.
102. *Татаринцев Б.И.* К вопросу об однозначных словах тувинского языка // УЗ ТНИИЯЛИ, вып. 17. - Кызыл, 1975.
103. *Татаринцев Б.И.* Местные географические термины северо-восточной Тувы. // Советская тюркология, № 3, 1977.
104. *Хертек Я.Ш.* Об улуг-хемском говоре тувинского языка // УЗ ТНИИЯЛИ. - Вып. 13, - Кызыл, 1968. С. 305-316.
105. *Хертек Я.Ш.* Некоторые особенности речи населения Кара-Холя // УЗ ТНИИЯЛИ. Вып. 14, - Кызыл, 1970. С. 234-242.
106. *Хертек Я.Ш.* О говоре населения Овюрского района //УЗ ТНИИЯЛИ. Вып.11, - Кызыл, 1964. С. 332-339.

107. *Хертек Я.Ш.* О фразеологических параллелях в некоторых тюркских и современном монгольском языках // Советская тюркология, № 4. - Баку, 1976.
108. *Хертек Я.Ш.* Чогаал дылынга фразеологизмнерниц ужур-дузазы. // алм. «Улуг-Хем», № 3. - Кызыл, 1977.
109. *Хийс Г.* Морфологические особенности глагола в речи жителей Цэнгэля // Сибирский филологический журнал. – Новосибирск, 2009. - № 3. – С. 129-135.
110. *Хийс Г.* Некоторые лексические особенности речи жителей Цэнгэля // Научные труды ТувГУ. – Кызыл, 2008. - Вып. 6. Т. 1. - С. 142-146.
111. *Чадамба З.Б.* Изучение диалектов тувинского языка // УЗ ТНИИЯЛИ, вып. 13. - Кызыл, 1976.
112. *Чадамба З.Б.* Речь каа-хемских тувинцев // УЗ ТНИИЯЛИ, вып. 16. - Кызыл, 1973. С. 232-241.

Ниити эртем ажылдары:

113. Вопросы тувинской филологии / Отв. ред. Д.А. Монгуш. – Кызыл, 1983. – 160 с.
114. Вопросы тувинского языкознания /Ред. Д.А. Монгуш, Б.И. Татаринцев. – Кызыл, 1993. – 128 с.
115. Исследования по тувинской филологии / отв. ред. Д.А. Монгуш. – Кызыл, 1986. – 160 с.
116. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика / Отв. ред. Э.Р. Тенишев. – М.: Наука, 2001. – 822 с.
117. Тувинская письменность, язык и литература / Отв. ред. Ю.Л. Аранчин. – Кызыл, 1980. – 132 с.
118. Тувинский язык и литература в послеоктябрьский период / Отв. ред. Д.А. Монгуш. – Кызыл, 1977. – 192 с.
119. Тыва дыл болгаш чугаа культуразы / Ред. К.А. Бичелдей, Ч.М. Доржу, Ш.Ч. Сат. – Кызыл: ТывНУЧ, 1993.
120. Языки мира. Тюркские языки / Отв. ред. Э.Р. Тенишев. - М.: Индрик, 1997. – 544 с.

Өөрөдилге-методиктиг номнар:

121. *Сат Ш.Ч., Салзынмаа Е.Б.* Амгы тыва литературлуг дыл. Фонетика, лексика, морфология. – Кызыл: ТывНУЧ, 1980.
122. Кара-оол Л.С. Тыва дыл. Мергежилгелер чыындызы (Лексика). Кызыл: РИО ТывГУ, 2002. 64с.

Словарьлар:

1. *Арцыбашева Т.И.* Тъба-orustun tojul pizii. – Кызыл-hooraj, 1932.
2. Бартан О.О. Тыва дылда эмнелге сөзүлүгү. – Кызыл: Рес. Типографиязы, 2004. – 64 с.
3. Бүгү Эвилелдин Коммунистиг (большевиктер) намынын допчу төөгүзүнүн словары. – Кызыл: ТывНҮЧ, 1940.
4. *Гаврилова М.М., Артаев М.* Русско-тувинский философский словарь – Кызыл: ТувКИ, 1996 – 64 с.
5. География терминнеринин орус-тыва допчу словары / Ред. А.М. Чимба. – Кызыл: ТывНҮЧ, 1959. – 92 с.
6. *Дорлиг Ц., Дадар-оол Б.* Тыва-моол словарь: 13 000 хире сөстүг. – Өлгий, 1994.– 250 с.
7. Древнетюркский словарь / В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. - Л.: Наука, 1969. – 676 с.
8. Көдээ ажыл-агый терминнеринин орус-тыва словары / Ред. И.Т. Кызыл-оол. – Кызыл: ТывНҮЧ, 1959. – 220 с.
9. Краткий русско-тувинский словарь юридических терминов / Сост. С. Монгуш, Н. Ондар. – Кызыл, 1997. – 63 с.
10. *Кызыл-оол И.Т.* Көдээ ажыл-агый терминнеринин орус-тыва словары. – Кызыл: ТывНҮЧ, 1987. – 264 с.
11. Кыска орус-тыва словарь / Ред. Д.А. Монгуш. – Кызыл: Новости Тувы, 1994. – 432 с.
12. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990.
13. *Монгуш Д.А.* Тыва-турк словарь. Tuvaca-turkce sozluk (С грамматическим очерком турецкого языка и указателем турецких слов). – Кызыл: Респ. Тип, 2005. – 592 с.
14. *Монгуш У.О., Карелина Е.К.* Тувинские музыкальные термины. – Кызыл: КЦО «Аныяк», 2013. – 48 с.
15. Ниитилел-политиктиг терминнерниң орус-тыва допчу словары / Сост. Проф., д.ист.н. З.Ю. Доржу, переводчик проф., д.филол.н. Д.С. Куулар. – Кызыл, 2004. – 128 с.
16. Ниитилел-политиктиг терминнерниң орус-тыва словары. – Кызыл: ТывНҮЧ, 1979.
17. Ниитилел-политиктиг терминнерниң орус-тыва словары / Тург. О.А. Толгар-оол – Кызыл: ТывНҮЧ, 1966. – 364 с.
18. Ниитилел-политиктиг терминнерниң тайылбырлыг словары / Ред. К.Н. Диига. - Кызыл: ТывНҮЧ, 1986. – 970 терминниг.

19. *Ойдуң О.О.* Тыва дылда эмнелге сөзлүгү. – Кызыл: Рес. тип., 2004. – 64 ар. – 500 ажыг сөстүг.
20. *Ондар Б.К.* Краткий словарь гидронимов Тувы. - Кызыл: ТувКИ, 1995. – 48 с.
21. *Ондар Б.К.* Топонимический словарь Тувы. – Абакан: Изд. ХГУ им. Н.Ф. Катанова, 2004. – 256 с.
22. *Ондар Б.К.* Топонимический словарь Тувы. – Кызыл: ТувКИ, 2007. – 552 с.
23. *Ондар Ө.Ч.* Тувинско-русский, русско-тувинский словарь терминов по спортивной борьбе. – Кызыл: РИО ТывГУ, 1999. – 35 с.
24. Орфографтыг словарь / Л. Чадамба, М. Биче-оол, А. Пальмбах тург. – Кызыл: ТОНҮЧ, 1951.
25. Орфографтыг словарь. 3-кү үндүрүлгө / Ред. Ш.Ч. Сат – Кызыл: ТывНҮЧ, 1953.
26. Өөреникчилерге хереглээр орус-тыва словарь / Ред. А.Ч. Кунаа. – Кызыл, 1962.
27. Педагогика терминнериниң орус-тыва словары / Ред. Ш.Ч. Сат, М.И. Анисов. – Кызыл: ТывНҮЧ, 1974. – 184 с.
28. *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий. т.1-4. - СПб., 1893-1911.
29. Русско-тувинский словарь / Ред. А.А. Пальмбах. – М.: Госизд. иностр. и нац. Словарей, 1953.
30. Русско-тувинский словарь / Под ред. Д.А. Монгуш. – Абакан: «Кооператив «Журналист», 2015. – 664 с. (репринтное издание)
31. Русско-тувинский словарь / Под ред. Д.А. Монгуш. – М.: «Русский язык», 1980. – 32 000 слов.
32. *Саая Х.М.* Физика терминнериниң орус-тыва словары. – Кызыл: ТНҮЧ, 1983. – 152 с.
33. *Салзынмаа Е.Б.* Тыва дылдың синонимнер словары. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2011. – 350 с.
34. *Салчак С.С.* Орус-тыва математика терминнериниң словары. – Кызыл: ТывНҮЧ, 1971. – 5 000 сөстүг.
35. *Салчак С.С.* Русско-тувинский словарь математических терминов. - Кызыл, 1971.
36. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские основы на гласные / Э.В. Севортян. М.: Наука, 1974. 768 с.

- 37.Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские основы на букву “Б” / Э.В. Севортян М.: Наука, 1978. 352 с.
- 38.Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские основы на буквы “В”, “Г”, “Д” / Э.В. Севортян. М.: Наука, 1980. 396 с.
- 39.Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские основы на буквы “Ж”, “Ж”, “Й” / Э.В. Севортян. М.: Наука, 1989. 296 с.
- 40.*Седен-Хуурак А.Б.* Англи-тыва чугаа ному. English-tuvan phrasebook. – Кызыл: ТувКИ, 2003. – 176 с.
- 41.*Селиверстова Г.М., Бегзи Р.Р., Базыр Г.С.* Русско-тувинский словарь для 2-4 классов тувинской школы. – Кызыл: ТувКИ, 1993.
- 42.*Серенот С.К.* Сарыг шажынның тайылбырлыг словары. – Кызыл, 2010. – 128 ар.
- 43.*Симчит К.Д.* Орфографтыг словарь. Тыва школаның эге класстың өөреникчилеринге. – Кызыл: ТывНУЧ, 1988.
- 44.*Татаринцев Б.И.* Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука, 2000. – Т. 1: А-Б.
- 45.*Татаринцев Б.И.* Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука, 2002. – Т. II: Д, Е, И, Й.
- 46.*Татаринцев Б.И.* Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука, 2004. – Т. III: К, Л.
- 47.*Татаринцев Б.И.* Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука, 2008. – Т. IV: М, Н, О, Ө, П.
- 48.Тыва дылдың орфографтыг словары. Бешки үндүрүлгө / Ред. Д.А. Монгуш. – Кызыл: ТывНУЧ, 1967. – 446 с.
- 49.Тыва дылдың тайылбырлыг словары. Ред. Д.А. Монгуш. – Новосибирск: Наука, 2003. – Т. 1: А-Й. – 10 300 сөс болгаш 1 700 быжыг сөс каттыжышкыннары кирген.
- 50.Тыва дылдың тайылбырлыг словары. Ред. Д.А. Монгуш. – Новосибирск: Наука, 2011. – Т. 2: К-С. – 12 000 сөс болгаш 1 700 хире быжыг сөс каттыжышкыннары кирген.
- 51.Тыва-орус словарь. Ред. А.А. Пальмбах. – М.: Госизд. иностр. и нац. Словарей, 1955. – 20 000 хире сөс.
- 52.Тыва-орус словарь. Ред. Э.Р. Тенишев. – М.: «Советская энциклопедия», 1968. – 22 000 хире сөстүг.

- 53.Тыва-орус словарь / Под ред. Э.Р. Тенишева. Изд. 2-ое. – Кызыл: Тываполиграф, 2014. – 648 с.
- 54.Тыва-турк сөзлүгү. Тург. Е. Арыкоглу, К. Куулар. – Анкара, 2003.
- 55.Үжүк дүрүмү. Орфографтыг словарь. – Кызыл, 1943.
- 56.*Хертек Я.Ш.* Русско-тувинский фразеологический словарь. - Кызыл, 1985. – 4 000 ажыг фразеологизмнер кирген.
- 57.*Хертек Я.Ш.* Тыва-орус фразеология словары. – Кызыл: ТывНҮЧ, 1975.
- 58.Хүреш талазы-биле спорт терминнериниң тыва-орус, орус-тыва сөзүглели / Сост. Ө.Ч. Ондар – Кызыл: РИО ТывГУ, 1999. – 35 с.
- 59.*Чүлдүм Ч.М.* Улусчу педагогикага ажыглаар чамдык сөстөрнүн, ужурларның чижек тайылбыры. – Кызыл: Тип. Госкомитета по печати, 1999. – 500 ажыг сөстүг.
- 60.Шестизначный словарь названий птиц Тувы и Западной Монголии / Сост. В.И. Забелин, Г.А. Забелина, У. Цецегдарь. – Новосибирск: Изд. СО РАН, 1999. – 120 с.
- 61.Экологтуг терминнерниң тайылбырлыг орус-тыва словары / Очул. тург. Саая Б.И. – Кызыл: Гостип, 2000. – 64 с.
- 62.Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские основы на букву “К”, “Қ”. Вып. 1. / Отв. ред. Г.Ф. Благова М., 1997.
- 63.Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские лексические основы на букву “К”. Вып. 2 / Отв. ред. Г.Ф. Благова М.: Индрик, 2000. 265 с.
- 64.Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские лексические основы на букву “Л”, “М”, “Н”, “П”, “С” / Отв. ред. А.В. Дыбо М.: Восточная литература РАН, 2003. 446 с.

Лексиктиг сайгарылганың чуруму

1. Чугаа кезээ.
2. Сөстүң лексиктиг утказы.
3. Чангыс азы хөй уткалыы. Хөй уткалыг болза, сөстүң дорт азы доора уткага ажыглаттынганы.
4. Сөс доора уткага ажыглаттынган болза, чүнү барымдаалап доора уткага ажыглаттынганы: метатеза, метонимия, синекдоха.
5. Сөстүн синоними, антоними, омоними, оларның хевирлери.
6. Сөстүң тывылган угунуң аайы-биле хевири (чингине тыва, ниити түрк, моол азы орус дылдардан үлегерлеттиргени)
7. Сөстүң ажыглалы (үргүлчү, ховар азы кызыгаарлыг база оларның кайы иштики бөлүүнгө хамааржыры).
8. Сөстүң стиль талазы-биле хамаарылгазы.

Фразеологтуг каттыжылганың сайгарылгазы

1. Быжыг сөс каттыжышкынының утказы
2. Фразеологизмнерниң компонентилериниң тудушкан чадазын тодарадыры (фразеологтуг каттыжылга, идиома)
3. Чаңгыс азы хөй уткалыы
4. Фразеологизмниң синоними, антоними
5. Тывылган угу
6. Стиль аайы-биле ажыглалы

Учебное издание

Кара-оол Любовь Салчаковна

Тувинский язык. Лексикология

Учебно-методическое пособие

Редактор А.Р. Норбу
Дизайн обложки К.К. Сарыглар

Сдано в набор: 27.03.2019. Подписано в печать: 15.04.2019.
Формат бумаги 60×84 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Физ. печ. л. 7,7. Усл. печ. л. 7,2. Заказ № 1505. Тираж 50 экз.

667000, г. Кызыл, Ленина, 36
Тувинский государственный университет
Издательство ТувГУ